

Нова Громада.

**Літературно-науковий
місячник.**

№ 5, Травень 1906.

У КИІВІ, 1906.

Друкарня С. А. Борисова, Маложиитомирская, № 16.

Що є в 5-й книзі:

— Чернявський М. Співець. Опов.	1
Грабовський П. Я виніс все... Вірші	6
Піснячевський В. Наймані робітники в сільському господарстві	7
Алчевська Х. Співайте пісні голосніш. Вірші	20
Грінченко Б. Північне море. З Гейне	21
Винниченко В. Мое останнє слово. Опов. (Далі)	39
Черкавський М. На землю май прийшов... Вірші	63
Доманицький В. Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні	64
† Смуток П. Битий шлях. Опов.	79
Черкасенко С. О, жити ще можна... Вірші	90
Лозинський М. Антін Менгер і його соціально-політичні твори	91
Б. Я. <u>Спілка</u> вчителів	107
Єфремов С. Відгуки з життя та письменства:	
Національність, як фактор поступу.—Старий і новий погляд на національну справу.—Межи двох стільців	112
Лозинський М. Вісті з Галичини:	
Виборча реформа.—Хліборобські страйки.	129
Єфремов С. З російського життя:	
Перша Дума.—Росклад партій і груп в Думі.—Дума та уряд. .	137
Бібліографія:	
I. Б. Грінченко.—Писання, т. II. П. Є. —Зь потоку життя. Альманахъ, упорядкували М. Коцюбинський и М. Чернявський. В. М. —I. Сігов. Що таке народня воля? В. Д. —А. Ст—кий. Первоучители славянъ. В. Д. —М. Грушевскій проф. Очеркъ исторіи украинскаго народа. В. Доманицький. —Етнографіч- ний збірник, т. XVII. Б. Грінченко	144
II. Що є по журналах	156
III. Нові книжки	158

С п і в е ц ь .

О П О В І Д А Н Н Я .

Заходив тихий літній вечір. Ми сиділи в глухому повітовому місті, в убогому номері отелю. Сиділи і сварились. Наша робота, через яку ми й попали у це місто, припинилась: була косовиця і люде пішли на поле. Навіть у волості нікого не було.

В такому стані, звичайно, в кожній недружній громаді виникають усякі непорозуміння і зводяться всякі рахунки.

До сієї благородної роботи, кажу, і ми взялися. Змагалися властиво Макогон з Старкевичем. Я держав нейтралітет. Змагання скоро наблизилось до сварки.

Почав її, як и завше, Макогон. Він ображав Старкевича своєю недбайливістю, нерухливістю, байдужістю до роботи, тим часом як Макогон не міг терпіти Старкевичової уїдливого, дріб'язковости, якоїсь дивної в молодій ще людині старечої рівноважности та скнарости.

Сього разу у їх почалася баталія з приводу питання про наш національний тип. Спершу виясняли його рівняючи до інших слав'янських типів, а потім заходились критикувати його. Брала часи минулі й сьогочасні.

Макогон, як звичайно, аби дратувати свого супротивника, мішав українців з болотом, надаючи їм усі негарні риси, які були в характері Старкевича. Старкевич паленів з образи і гнув у другий бік, наділяючи український тип усіма рисами характеру Макогона.

Одно слово, поєдинок був оригінальний і дуже характерний для нашої інтелігенції.

— Зовсім не те, зовсім не те!... — вигукував Макогон, незручно розводячи великими довгими руками. — Я кажу,

що українець горне під себе кожную дрібницю, кожне сміття і дріжить над ним, як жид. Він не знає широких думок, надзвичайних рухів... Він усе звів на копійки, на прибуток... Колись казав: „Жид, лях та собака—віра однака“...—а тепер сам у жиди пошився!..

— Неправда ваша! Це наклеп на народ. Наш народ, на жаль, навпаки—не хазяїн, а ледащо, харцизяка. Про його все „дарма“, „байдуже“... У тім то й лихо наше.

Кажучи се, Старкевич уїдливо підкреслював улюблені Макогоніві слова—дарма й байдуже,—якому справді було „байдуже“ про все, і таким ходом він підливав ще більше масла в огонь і полум'я сварки вибухало ще з більшою силою.

— Коли б було байдуже!.. Не так би соромно було, що ми нічого не маємо й не будемо мати. Ми б нічого не робили, але набірались сили і взяли б своє, а то ми випрохуємо, метушимось, мов шашлі у трухлятині, й за порохом тієї трухлятини нічого не бачимо... аніяких обріїв!.. Слимаки, зінські щенята!..—хрипко кидав слова Макогон, сардонично сміючись, широко розводячи руками й велично підводячи свою круглу, як гарбуз, голову, вкриту чорним цупким волоссям.

Він дивився переможцем.

А Старкевич, м'ялий и сухорлявий, з блідим остаркуватим обличчям, з поріділими висками, витягав наперед голову і з старечими рухами своєї пісної фігури, з тремтінням рук, дошкуляв свого ворога. В його фігурі було стільки роздратовання і пристрасти, що його було навіть жалко.

— Нехай слимаки!.. Нехай зінські щенята!.. Але ми щось робимо,—говорив Старкевич навпростець, забувши з чого почалась розмова й відкриваючи свої карти.—Коли є у нас яка культура, то то наше придбання, а не ваше!.. Ви тільки знали руйнувати, гайнувати!.. То вас народ заклейнив ганебним клейном: козак—

Коли не п'є, то нужу б'є,
А все не гуляє...

Сором, ганьба!..—шипів він, покинувши своє місце й нервово ходячи з кутка в куток по кімнаті.

Уже почало смеркати. Наша служниця, Хана, давно внесла нам самовар, але ні Макогон, ні Старкевич про його не думали.

Макогон тепер лежав на кріслі, витягши ноги на середину світлиці й закинувши п'ятерицю в свою чуприну. Він, як артиста з своєї картини, любував з Старкевича, якого так роздратував. Він пильнував кожного руху бідолашного свого товариша, такого протилежного йому вдачею, пильнував кожної риси його пристаркуватої постати. Він не був злий з природи і коли б йому хто сказав зараз: „дядьку“,—так ми його звали,—„ходім, на Убедь!“—то він сказав би: „стривай, от зараз!“—налив би склянку чаю, не хапаючись випив її, обтер свої цупкі чумацькі вуси долонею, дратуючи Старкевича своєю байдужістю, й пішов би своєю лінивою ходою, махаючи руками й немов ловлячи ними що в повітрі, на річку, розмовляючи на якусь соціяльну або філософічну. тему. Пішов би на річку, а звідтіль потяг би в клуб і там грав би до світу на біліярді, розказуючи цвілій мійській публіці веселі анекдоти, на які був митець, щоб прийти вранці в номер, сопучи роздягтися і спати потім до обід.

Він саме хотів уразити Старкевича в найдошкульніше місце,—се було помітно з того, як він підвів правицю й зупинив її врівні з очима,—коли в нашу світлицю відчинилися з коридору двері і в їх ускочила пляма світу й висунулась голова хазяїна отелю.

— Вибачте, панове,—сказав він,—може ви хочете послухати співу нашого сліпого співця?.. Він був колись кантором у нас. Чудовий був у його голос, а тепер так от співа, як хто попросе.

— Добре,—сказав я, радий, що можна спинити сварку товаришів.—А де він?

— Ось тут, у мене в залі.

— Ми прийдемо.

Двері зачинились.

— Хай йому грець,—сказав Макогон, незадоволений, що йому перешкодили добити, як йому здавалося, Старкевича.—Чорт зна що: слухати старого жида!..

Але коли ми з Старкевичем пішли, то пішов і Макогон.

В чималій залі горіла велика висяча лампа. Під нею містився обідній стіл, а навкруги його сиділа сем'я господаря і старий, сивий єврей.

То був сліпий співець.

І господарь, і сліпець були у типичних єврейського закрою картузах. По всій групі було помітно, що тут свято. Якийсь ледві помітний настрій прокидався на їх обличчах. І справді, заходила субота.

Ми з Старкевичем увійшли і стали біля дверей. Макогон не хотів увіходити і став на дверях, кашляючи і незграбно переступаючи з ноги на ногу. Він поведився вільно з усіма людьми і досить неввічливо, але добродушно. За се йому багато вибачалось.

— От не чули... кхи... добра!..—хрипко бубонів він.

Господарь отелю, молодий ще єврей, сів був до столу, але побачивши, що ми не сідаємо, і сам схопився. Молода, вродлива господиня грала блискучими очима.

— Він вам заспіває „Вечірню пісню“,—казав господарь тихо, уклоняючись до нас і мов ховаючись, щоб сліпець не помітив його рухів.

Сліпець сидів за столом нерухомо, мов статуя. На спокійному його обличчі не було помітно аніякої думки. Сиве волосся вибивалося з-під картуза і спадало вниз трохи не до пліч. Незрячі очі, ясні і чисті, дивились спокійно, нічого не бачучи.

Але враз обличчя його перекривилось, неначе йому стало дуже боляче; він увесь зігнувся, притиснув праву руку до щоки й заспівав.

Голос був справді ще й тепер гарний, але сила була не в голосі, а в тій експресії, з якою він співав. Се був такий чужий для мене спів і такий оригінальний, дико-оригінальний. Я жадібно пильнував усіх рухів співця і ходу мелодії. В їх було щось для мене надзвичайне, щось чуже і архаїчне, але міцне й палюче.

Морозом сипало по-за спиною.

Старкевич слухав уважно, але Макогона цей спів дратував. Він органічно не розумів співів і музики. І він смикав мене за полу і казав досить виразно:

— Ходім, ходім!.. Пхи!.. виє, як пес, старий жидюга!.. Не варт слухати...

І справді спів був дуже підхожий до виття якогось дикого звіра, навіть—я б згодився—до виття пса. Але яка безодня суму, непереможного суму була в тому співі! То скаржився до

неба справді покинутий, загнаний в пустиню звір, якому прийшов час умірати. І він, скорчившись уночі на голому, холодному камені, проти ясних байдужих зірок, голодний і стурбований, виє всією своєю істотою і вірить, що голос його почує небо і що воно зрятує його.

Я не міг зрозуміти, про що він співає, чути було тільки кілька разів знайоме слово „Ізраєль“, але з того, як уважно і з яким захопленням слухали співу господарь і його сем'я, видно було, що співав він про щось поважне, щось болюче й пекуче, що то була молитва вигнанця на чужині за свій рідний, далекий, тепер уже напів-фантастичний, але незмінно дорогий і святий край, про осяяний містичним сяєвом Сіон...

Очі молодої господині потьмарились і журливо спустилися вниз довгі шовкові вії.

Я дивився на співця. На його обличчі щось забреніло. То були сльози, справжні сльози. Плакали сліпі очі за тим осяяним Сіоном, за незабутнім Ієрусалимом, за тихою долиною Іосафатовою...

Я думав: яку треба мати віру в свій народ і який непереможний інстинкт до рідного краю, щоб не забути його за тисячі літ, у далеких краях, у всяких обставинах життя і щоб плакати за ним старими, незрячими очима перед чужинцями.

Мені пригадався псалом: „На ріках вавилонських тамо сідохом і плакахом“... Не тільки там плакали сини Ізраїля, плачуть вони по всіх ріках землі за своїм загубленим краєм і плачуть вони ось перед нашими очима.

Ми мовчали. Навіть притих і Макогон. Не знаю, що він почував, про що думав Старкевич, але мені було до болю соромно, і у мене до горла підступили сльози. Якими нікчемними, непотрібними й гидкими здались тоді наші розмови про рідний край, рідний народ і його долю!

Все те були слова й слова, холодні й нещирі...

Як співець скінчив свою пісню, я вийшов мовчки, не сказавши ні слова. Не міг я тоді сказати нічого.

Непомітно вийшов я й пішов на річку, на міст і довго стояв уночі над нею, слухав співи, що долітали з хутора за річкою, й дивився, як дріжать на темній воді зорі. „Так вони виблискують тепер,—думав я,—і в воді Іордану“.

Я нічого не сказав тоді співцеві... Але тепер, з другого краю, через кілька часу, я кажу йому: „Спасибі!... Спасибі за спів... за сльози!... за те, чого я навчився з того співу!...“

М. Чернявський.

З посмертної спадщини Павла Грабовського.

Я виніс все... Кайдани та неволя
Ні світлих мрій, ні зваги не взяли;
Не здужала звалити зла недоля,
Так дріб'язки життя перемогли.
Я не тікав, зустрівшись з ворогами
І не ховався, лякаючись, на піч,
Цуравсь ходить неправими шляхами,
Утертими, а темними, як ніч.
Я не жалів, втерявши панську ласку
І супокій за милий рідний край, -
Бо добре знав принадливу сю пастку,
Що іншому здавалася б за рай.
Одну я мав і радість, і заплату,
Знеможений навалом лютих мук—
Що спочувать навчився в горі брату
І не здіймав на нього зрадно рук.
А літа йшли; води втекло чимало,
Утрапив я в нелюдський сей куток;
Вже бистрих крил у дум палких не стало
Від піклувань щоденних про шматок.
Усім годить, на примхи потурати,
А ті святі та щирі почуття,
Що вік не вмруть, найдалі в глиб ховати,—
Хиба ж сього бажав я від життя?
Не смерть страшна, не довгий час неволі,
Не важко быть героями про них,
А страшно жить, запрягшись мимоволі
В ярмо дурниць та клопотів дрібних!
Ні почуттям, ні марінням високим
Вже не злетить ніколи до-гори;
І я дивлюсь на все журливим оком,
Жду—не діждусь щасливої пори.
Вона іде, її побачуть люди,
Що може ще і на світ не зросли,
А я... болять і стогнуть хворі груди,
Бо дріб'язки життя перемогли.
Я виніс все і виніс би ще більше.
Безмірно більш, коли б лишень знаття,
Що треба так... Нема нічого гірше,
Як быть живим і вмерти за життя!...

Наймані робітники в сільському господарстві.

Ще так недавно вийшов закон, що карає за підбурювання до страйку і за самий страйк, як що це загрожує добробутові держави, або може спричинитись до загального нещастя. Уряд приклав уже той закон і до параходства та каспійського рибальства, до сільського господарства, караючи за страйк так само і робітників по економіях—бурлак, як і на залізницях або на пошті й телеграфі. Доводити щось проти такого закону, ми не маємо на думці. Найкраще зробили це сами члени державної ради, де його обговорювано було; вони казали, що „закон 20 грудня 1905 р. повинен мати силу тільки що до тих підприємств, які мають вагу для цілої держави, і карати за страйк тоді тільки, коли він загрожує добробутові всієї держави. Добробут великих земельних власників—панів та підпанків—такої ваги зовсім не має“. Але інші відмовили їм, що страйки ці тісно з'язані з аграрними розрухами і що на весні треба сподіватися, що їх буде ще більше, як попередніх років, а через те не слід нехтувати й сього способу боротьби з „безпорядками“. Ми хочемо показати в сій статі, як тісно справді звязано питання про бурлацький страйк і тяжке невимовно становище бурлак з земельним питанням і аграрними розрухами, та ще якими засобами сих страйків можна б позбутися.

Не всі країни держави російської однаковий достаток мають. Є такі, де народу дуже багато, а землі обмаль, а яка й є, то зовсім для хліборобства не годяща, або занадто виснажена; зате чимало по таких сторонах буває фабрик і заводів, на яких біднота має собі заробіток,—це Польща й середньо-промислові губернії Росії. Є й такі сторони, де ще землі досить, а народу не так багато,—це Степова Україна, Чорноморія, Донщина. Але більше в Росії таких країн, де й фабрик немає, і землі, та й то виснаженої, дуже

мало. Заробітки тут страшенно погані: як 20—25 коп. в день дорослому робітникові достанеться, то й то добре. А жити ж із чогось треба, а податки великі платити мусиш, бо вже щось-що, а податки та оплати усякі найперше здеруть. Через це часом третина, а часом і ціла половина або й більше людей з таких бідних країн завжди мусить подаватись на заробітки по чужих сторонах, на ті, мовляв по-московськи, „отхожі промысли“. Ці заробітки й були з давніх часів тим سموком, що перекачував лишки матеріального добробуту з одної країни в другу й помагав таким чином біднішим селянам легше переносити безземелля та иншу біду. Одні з тих бідолах ішли на фабрики та заводи, а другі—на роботи по всяких економіях. Перших налічують 2¹/₂—3 мільйони, а других—скільки десятків мільйонів. В одну Степову Україну що року з 20 губерній середньої та південно-західної Росії ходить бурлакувати 5—7 мил. Серед заробітчан чимало нам доводилось зустрічати 50—60-літніх дідів, що на запит, чи давно на заробітки ходять, відповідали: „відколи на світ божий вилупився“.

Перше, зразу по скасуванні кріпацтва і до 90-тих років, становище заробітчан було ще не з так і лихе. Робітник в гарячу пору міг тоді за день заробити карбованців 4—5, а строковий за літо 90—100 або й більше. В середніх та південно-західних губерніях земля ще родила. Та й там, де бурлакувати приходилось, ще не було машин хліборобських, а землі було стільки, що навіть цілинний степ попадавсь. Але за останніх 10—15 літ умови селянського життя всюди погіршали. Народу приростало. Голід, що став майже щорічним гостем під сільською стріхою, та податки, що росли за цей час, як на дріжчах—усе більше й більше гнали людей на заробітки. Та й на півдні все менше й менше порожніх земель ставало. В Полтавській, напр., губ. більш ніж третина усієї людности опинилась без землі, в Басарабії—31%, в Херсонщині—18,7% і т. и. Тепер уже рідко-рідко де знайдете хоч клаптик неораного степу. Останніми часами почали ходити на заробітки навіть з північної Херсонщини, Катернославщини, не кажучи вже про Поділля, Київщину та Волинь. Разом з тим усюди на півдні хліборобські машини повелися: молотилки, косарки та саможатки тепер є не тільки по великих економіях, але й у заможніших селян, що купують їх гуртом, в складчину, а обробивши власне хазяйство, віддають у найми біднішим сусідам. Найтяжчу

частину польової роботи роблять вже не руками, а машинами. Через те, де раніше на велику економію потрібно було 900—1000 дорослих робітників, а на малу 8—10 чол., там тепер обходяться 200—300 чол., а по малих досить 3—4 чол., та й то більшу половину беруть дівчат та хлопців-недолітків. А через те, що число робочих рук дуже зростає, а потреба в їх меншає—зменшується і платня за роботу: де перше від Зелених свят до Покрови давали 90—100 карб., там тепер „добра ціна“ 50—60 карб., а по-денно замість 4—5 карб. почали вже давати $1\frac{1}{2}$ —2 карб. в саму гарячу пору, в жнива.

Тепер багато говорять про долю фабрично-заводського робітника. І по книжках, і по часописах раз-у-раз читаємо, що робити на заводах та фабриках по 10—12 годин на день—страшенно важко, що се виснажує силу робітника, віку йому вкорочає та до занепаду фізичного й духового доводить; що правове й економічне становище робітників без краю нужденне. З того повстають усякі заходи, щоб визволити робітника від експлуатації капіталу й добути йому змогу по-людськи жити; з таких заходів найперші—то запровадження 8 годин праці на день по фабриках, побільшення платні робітникам і т. и. І це все дуже добре, що так дбають про фабричного робітника, але на йому ще не зібралось усе лихо, яке огорнуло величезні маси трудящих людей. Де-хто з тих, що за фабричних робітників дбають, не знають навіть і не догадуються, що є в Росії вдсятеро більше, ніж фабричних та заводських робітників, так званих бурлак, яких правове та економічне становище безмірно гірше від становища хазяйської скотини. Страшно вимовити, але це правда—для бурлак не то 8 годин праці на день, а навіть 12-ть і то вже поки що недосяжний ідеал!...

Фабричні та заводські робітники—більш-менш народ освічений. Живуть вони здебільшого в культурних центрах, де й на їх долю хоч невеличкі крихти культурного надбання припадають; працюють вони всі гуртом, при купі, та й біду свою і потреби вони розуміють далеко краще, ніж бурлаки. Більше вони з людьми сходяться, що можуть проказати їм правдиву стежку, література до послуг їхніх,—через те й з'організовані вони краще на боротьбу з експлуататорами-капіталістами. Через їхню більшу свідомість і уряд мусить зважати на їх потреби і хоч про око людське за їх дбати.

Нічого того не мають бурлаки. Вони страшенно темні й часто не розуміють, звідки на їх голову лихо береться; ще й до того розвіяні вони по окремих хуторах, здебільшого по двоє-трое й дуже рідко партіями, що складаються на половину з підлітків або дівчат, і вже через се одно не мають ніякої спроможности обороняти свої інтереси. Робітники по фабриках та заводах мають і фабрично-заводську інспекцію, і хоч сякі-такі закони, що регулюють їх відносини до хазяїв та вкорочують цим руки, встановляючи максимальний робочий день, обмежуючи роботу жіноцтва та дітей, захищаючи роботу в свято; бурлаки знову ж нічого того не мають, окрім хіба закона „о наймѣ сельско-хозяйственныхъ рабочихъ“, що вийшов ще аж 1886 р. та цілком віддав робітника на з'їдень хазяїнові.

Ні один робітник, напр., не стане на роботу на фабриці, поки хазяїн не дасть йому „разсчетной книжка“, де ясно мусять бути прописано умови роботи, себто—строк, платня, число робочих годин на день і т. ин. Там же звичайно надруковано і витяги з робітничих законів. Така книжка має дуже велику вагу, бо коли б, напр., хазяїн захтів примусити робітника, щоб він робив більше годин на день, ніж в умові прописано, або здумав розщитати його до строку, то робітник має повне право і змогу позивати його до суду. Правда, закон 12 червня 1886 р. дає й бурлакам таке право—списувати умови з хазяїном, але на ділі ні один з них не може з того права скористуватись.

Прибившись за сотні верстов на місце найму, де-не-де „зайцем“ по залізниці або на паракоді, а більше „по шпалам“ з дерев'яним „кондуктором“, бурлака „лягає“ коло земського „врачебно-продовольственнаго пункта“, або „байрака“, і лежить неділю-дві, а то й більше, проїдаючи останні грошики, що з голодної сем'ї урвав, та раз-у-раз тремтить від самої думки, що може прийдеться додому без нічого повернути; дождаючи, як Бога з неба, як милости великої, щоб хто-небудь купив його руки й спину. Тут йому не до розщотних книжок або договорних листів. Та й звідки йому навіть довідатись про них?...

Найомщик-хазяїн сам не нагадає, бо це для його аркан на шию, а по земських та мійських управах, яким закон доручає помагати робітникам, видаючи їм сі листи навіть безплатно, засідають ті ж самі хазяї-поміщики, що мають часом по 10—15

тисяч десятин землі. А умов на словах хазяїни затого ніколи не додержують. В нашій ж таки практиці було чимало випадків, коли хазяїн наймав цілу партію робітників, та потім бійкою і голодом навмисне доводив їх до того, що другої ж неділі вони мусіли кидати його й тікати світ-за-очі, аби тільки вирватись. А такий експлуататор з професії, не заплативши першим за тяжку роботу, бо вони ніби сами зламали умову, те ж саме робить і з другими партіями, аж поки зовсім обробить таким недорогим коштом свої лани, хяба що нарветься иноді на таких робітників, що приб'ють його часом до смерті. Пам'ятаю—торік, уже посеред літа, на наш пункт прийшло прохати заповоги 200 орловців, котрих прогнав управляючий графа Канкринна (в Катернославлщині) за те тільки, що вони, на його думку, могли йому колись „забастовку устроить“. І от більшість з їх, проминувши через це найкращий на найми час, мусіла без нічого повертатись додому. Покликати сього добродія до суду нам не пошастило, бо ніяких писаних умов у бідолашних орловців не було. Ще менше експлуататори церемоняться з поодинокими робітниками, з недолітками та дівчатами. Часом хазяїн викличе з якоїсь, скажемо так, Чернігівщини або Поділля, робітника, що колись дешево та добре йому робив, куди-небудь в Катернославлщину чи що, обіцяє добру плату, а коли той витратиться на дорогу і приїде на місце, то хазяїн спокійнісенько і нажене його, або таку платню дає, що хяба курам на сміх. Здебільшого строкових проганяють після того вже, як покінчають з косовицею та жнивами. А щоб заплатити менше або й зовсім нічого не дати, хазяїн усіх засобів уживає, щоб примусити робітника самого умову зламати, або хоч довести того до якої слабости. Й тоді вже хазяїн не тільки уважає за справедливе нічого бідоласі не дати, а ще й, затримуючи пашпорт і одержу, перешкожає йому стати на роботу в другім місці або додому вернутись. Коли ж і платить, то рахує плату поденно, та не по тій ціні, що була за день у-літку, а по тій, що вийде, коли строкову плату за ввесь час роскинути на число строкових днів. А причепитись такому хазяїнові завсігди знайдеться до чого, бо умови бурлацького життя й без великих утисків такі тяжкі, що рідко хто з бурлак не заслабне, чи перепрацювавшись чи від поганой їжі та води.

Ні на одній фабриці, ні на однім заводі робочий день не тягнеться так довго, як у сільськiм хазяйствi. Там роблять 10—12 годин, даючи перепочинку на обiд то-що 2—3 години. А в сiльськiм хазяйствi бурлаки дуже хвалять тi економiї, де їх примушують робити 16—17 годин на день, даючи на одпочинок не бiльш одної години. Це найменший робочий день. По економiях, де платять досить добре, то й робити заставляють вiд 3-ьої години ранку мало не до пiвночi. А надто тяжко приходиться робiтникам пiд час молочi. Тодi прямо таки цiлi сутки треба спину гнути. „Прогульних днiв“ немає, бо навiть за тi днi, коли робiтник нездужає, або як пiде дощ чи впаде роса, хазяїн вищитує часом сповна, а часом хоч частину. Свята й недiлi такi хазяїни рiдко коли святкують, царськiх днiв зовсiм не пам'ятають, хоч язиком усi вони за царя гаряче обстоюють; як що ж робiтник надумає в свято до церкви пiти, то його лають, б'ють, чи простiсенько наженуть та ще й пашпорта пiд кiнець не дадуть.

Помешкання для строкових робiтників звичайно по економiях немає. Напрацювавшись годин з 17—18, вони мусять спати або в соломi (i то ще добре), або ж на голiй землi, без нiякої покрiвлi навiть в сльоту. По де-яких великих економiях нам приходилось здiбати казарми для робiтників, але казарми тi швидче скидаються на свинюшники, нiж на людську оселю. В дуже багатiй напр. Комисаровськiй економiї (Катернославщина), де навiть у стайнi електричне свiтло горить, цю казармах для робiтників на пiдлозi, де сплять покотом бурлаки, гною та грязюки завсiгди буває по кiсточкi. Там, де бурлаки цiле лiто живуть у полi таборами, їм ще гiрше. Бо в сльоту, коли навiть панськi машини накривають брезентами, людям заборонено падити солому, щоб хоч сим загрiтись. Уявiть же тепер, що їм витерпiти доводиться! Робiтник, щоб не тяжко було з дому йти, в дорогу багато одержi не набiрає. А прийде серпень, вересень, починаються приморозки, дошi—„залiзеш, як собака, пiд копицю, накриєшся сiряком i, змокши до нитки, просидиш так цiлу нiч. Тодi вже не до сну, бо зуб на зуб не попадає“,—не раз жалiються бiдолахи.

Про те, як годують робiтників, не варт було б i говорити,—рiч це всiм вiдома. Щоб бурлаки, напр., менше хлiба їли, його або не допiкають, або дають дуже черствий, за два тижднi наперед спечений; а то ще печуть його з дуже недоброго борошна, не висiяного

та змолотого з найгіршого зерна, що відходить з-під тріяра, з кукілем, з гірчаком, з березкою та іншим сміттям... Таке борошно буває дуже чорне, а хліб з його—від землі темніший: бурлаки його „кізяком“ звуть. Часом навіть у таке борошно хазяїни підливають ще гасу!... До нас на Олександрівський пункт не раз приносили робітники такий хліб, що його навіть волоцюжні собаки не хотіли їсти!..

До хліба дають цибулі, часнику, а часом, як у свято, то й „віяного“ молока, себто тії юшки, що виходить з молока, як сепаратором витягти з його масні частини. Звичайно, окрім поросят та телят, її ніхто не їстиме, а бурлаки й за таку страву ще дякувати мусять...

Борщ бурлацький—це вода з листям, з крапелькою олії, з скількома картоплями в „мундирах“—„щоб менше клопоту було“—та дуже рідко з салом; замість його звичайно бувають черваки усякої масти й довжини, таркани та інша „присмака“.

Каша—здебільша з прілого пшона, навіть не переточеного по-людськи, нечищеного, з гірчаком та ще з гіркою олією—буває завжди така недобра, що після неї навіть привичну людину може знудити... На вечерю та на сніданок дають ще канцьор—страва звичайно досить була б смашна, коли б до його хоч трохи сала покласти та чисто зварити. А то по економіях варять його не краще од каші і треба доброго мужицького шлунку, щоб з ним управитись. Роздають його бурлакам звичайно так. Щоб не відтягати їх од роботи, наливають це добро в бочки, що миються під великі тільки свята, і розвозять по полю. А поки довезуть, то з його якийсь клейстер робиться. Найкращі бувають галушки: за доброї okazji—з муки, що сита ніколи не бачила, за гіршої—просто з грису (висівок) та ще й з остюками, що стирчать з них, як голки,—через те й галушки звуть „небритими“.

Як присмаку до кулішу та каші, дають звичайно сало, а в заговини то і м'ясо... але нам щось не доводилось чувати, щоб від них не смерділо, або не було в них черваків...

Як варять та печуть усяку ту страву, можна вже з попереднього зміркувати. Казани, що в їх варять страву, миються дуже рідко. Підсуд, з якого їдять робочі, теж. Та й як вимити його, коли, напр., столи укрито якимсь лепом, а щілини такі бувають, що там містяться цілі колонії тарканів, стоног та блощиць; коли дерев'яні ваганки, що з їх годують робочих, такі звичайно потрі-

скані, що вишкрябти з них остачу всякої страви можна тільки розколовши самий посуд. В Олександровському повіті (Катерно-славщина) пристав 2-го стану пописав був протоколи, з яких ми довідались, що в одній економії над хлібом, крупною та иншим запасом для бурлак, висіла колиска з дитиною,—дитя мочилося під себе і з колиски все те стікало просто на провизію...

Та ще гірше з водою буває. В степу, де ні річок, ні криниць нема, де воду за десятки верстов возити треба, хазяїни, щоб часу не гаяти, привозять кілька бочок зараз, зливають воду в ями, обмуровані камінням (цістерни), де вона й застоюється, гниє. І цю гнилу та цвілу воду мусять пити робочі, та й її просто, як то кажуть, видавцем видають: ні вмитись, як слід, ні освіжитись після тяжкої праці серед непроглядної куряви робітник ніяким світом не може.

Куряча сліпота, тиф, запалення легких та усякі слабості шлунку і т. и.—ось неминучі наслідки тої їжі, п'ятва та взагалі тяжких умов життя.

Торік за медичною допомогою до нас на пункт обертались переважно слабі на курячу сліпоту. Їх було щось близько 60%. Чимало було і слабих на коросту, трахому, гарячку („брюшної тифу“), пропасницю. Більшість з них хазяїни попрогнали, як до роботи нездатних, хоч сами ж, і тільки сами вони, й були виноваті, що ті бідолахи здоровля втратили, бо на роботі звичайно недужих утроє більше, ніж навіть у дорозі, де робітник не має ні гарячої їжі, ні притулку на ніч. Часом через те, що робочі сплять де попада, прикидається навіть телій („сибирская язва“). Страшно сказати—бурлаки слабують навіть на цингу, що буває тільки під час великого голоду або по дуже холодних північних краях. В одному Олександровському повіті цинготних буває в п'ятеро більше, ніж в Могилевщині, Курщині та Вороніжщині разом. Земський санітарний лікар Кондорський причину сього бачить в їжі, і справді в одній економії, де годували робочих страшенно погано, він здібав аж 5 цинготних.

Як тяжко хазяїни знущаються над робітниками та нівечать їх, про це можна було б цілу книжку написати. Б'ють найбільше тих, від кого не бояться „получить сдачу“ — тобто підлітків-хлопців, дівчат, поодиноких робочих і рідко бурлаків з партії. Б'ють „ланцями“, кулаками, палицями, чобітьми або чим попада.

Так один „зав'їдующій пунктом“ в Катернославщині оповідає в своїх записках, як до його привели з хутора покаліченого хлопця. За якусь невеличку провину хазяїн побив його спершу сам, а потім сказав бити наймитові. У побитого були страшенні сині пруги по всьому тілі і водянка в животі. До нас на пункт раз прийшов з вивихом хлопець років 18-ти, що служив тут же в г'ороді у одного єврея-аввоката. У цього добродія, як потім виявилось, ніякий пес не міг у наймах вдержатись, бо він другої ж неділі починав „давати рукам волю“, щоб здихатися прислуги, й шага їй не заплативши. Тому хлопцеві він був винен 10 карб., але дуфаючи на свою професію, не хотів віддати йому не то грошей, а навіть пашпорта. Тільки погрозою потягти до суду його самого „за поби и ув'їчье“ нам пощастило видерти у адвоката гроші й пашпорт.

Щоб картину цю доповнити, можна б навести багато ще відомих нам фактів, коли по економіях насилувано дівчат або затримувано їхні пашпорти та одежу, щоб задовольнити їх молодим тілом звірячі потреби,—але й того досить.

Хто хоч трохи знає становище бурлак, або й сам бурлакував, той побачить, що ми зачепили тут може тільки соту частку того лиха, якого доводиться закоштувати сим бідолахам, проте навіть з тієї невеличкої частки всякому видко, чи можна те, що вони примушені бувають самими експлуататорами кидати роботу,—назвати страйком робітників, що ніби то загрожує добробутові цілої держави, і чи справедливо карати за такі „страйки“ скількома місяцями тюрми. А проте рада міністрів не тільки не знайшла тут нічого дикого, але, послухавши наведених резонів бюрократичних глитаїв ухвалила „предоставить самимъ пом'їщикамъ возбуждать пресл'їдованія противъ забастовщиковъ“, себто дати право тим „адвокатам“, отим напасникам та розпустникам тягнути ще й до суду хлопців та дівчат за те, що вони не хотіли вивихнутими руками на їх робити або віддавати їм на погталу свое тіло...

Уряд забуває, що такі „страйки“ справді дуже „тісно звязані з земельним питанням“, бо тільки наділивши отой бурлацький пролетаріят землею, можна зменшити число людей, яких земельний гелад, та инші надавків та инші принади селянського життя примушують кидати рідну сім'ю, свою оселю, власний політій праді-

дівським потом кланють землі і мандрувати за тридев'ять земель, потішаючи себе надією, що хтось купить їх спину та руки за злиденні гроші. Та видно „ситий голодного не розуміє“,—уряд певне думає, що тюрмами можна нагодувати не тільки самих бурлак, але й їх сім'ї голодні, що полишилися дома з надіями на вбогий заробіток своїх чоловіків, батьків, братів, сестер. Це тільки зайвий доказ того, що бюрократично-самодержавний лад був і буде оборонцем глитаїв та дармоїдів, а не тих, хто служить справжньою підвалиною державі—трудящого люду.

Поліпшити становище бурлак зможе хіба справжній народоправний лад, за якого радикально буде розв'язане аграрне питання і разом з ним робітниче. А поки, щоб робітницькі інтереси в сільсько-господарському промислі хоч трохи забезпечити, треба насамперед непорушно встановити:

1) конктрати хазяїв з робітниками про умови роботи, а також про платню, харч, помешкання і т. и. завсігда мусять бути записані в договірні листи або книжки, що даватимуть спроможність робітникам доходити свого права, коли хазяїн його знехтує;

2) робочий день для дорослих робітників, а для недолітків, жінок та дівчат з'особна, надто в гарячу пору та під час роботи коло машин, не повинен бути довший над той, що законом призначений;

3) хазяїни не повинні примушувати робітників до роботи в свята та неділі;

4) штрапи,—які й за що платяться й куди їх обертати,—теж повинні виразно бути регламентовані в законі;

5) мусять бути визначений термин, за який треба попередити, коли хазяїн або робітник захоче зламати умову; усі такі справи не повинні належати до компетенції адміністративної власти;

6) хазяїни своїм коштом повинні гоїти й доглядати хорих робітників, що у них на роботі заслабли;

7) право страйку, зібрань і спілок для робітників;

8) заборона наймати на тяжкі роботи дітей, дівчат до 18 років та вагітних жінок з тої пори, коли виявляться ознаки вагітності;

9) страхівка робітників державним коштом на случай каліцтва;

10) мусить бути заведена сільсько-господарська інспекція, щоб доглядати—чи закони про охорону робітницьких інтересів до-

держуються; до інспекції повинні входити й заступники від робітників, і

11) мусять бути також мирові камери, з заступників од робітників та хазяїнів, щоб розібрати непорозуміння.

Але поки сонце зійде, роса чимало ще очей виїсть... Поки там ще буде встановлено добрі закони на охорону трудящих людей, пауки як ссали, так і далі будуть висисати піт і кров з бідних мух, коли не допомогти їм зараз же хоч трохи порвати кляте павутиння.

З багатьох країв Росії доносяться тепер страшні чутки: люде пухнуть та вмірають з голоду. Сей тяжкий ворог вижене сього року з рідних осель ще більше народу, ніж гнав попередніх років; іще важче їм буде знайти роботу. А павуки-експлуататори ще дужче будуть знущатись над робочим людом, а він ще більшою ціною купуватиме змогу сяк-так животіти. Час не жде, треба поспішитися з підмогою йому.

Нам здається, що сей почесний обов'язок повинні взяти на себе й виконати наші земства. Навіть старий закон 12 червня р. 1886 дає земствам право посередництва між хазяїнами й робітниками, але з права того вони досі дуже мало користувались. Згаданий закон між иншим каже, що земські та мійські управи повинні навіть видавати робітникам безплатно договорні листи та книжки, де має бути списано умови наймів, і потім „скрѣплять“ їх своєю печаткою.

Досі, виходячи певно з „шкурних інтересів“ своїх членів-лендлордів, земства сього не робили. Але кращі з них, як Катеринославське, Херсонське та деякі инші позасновували по тих місцях, де найбільший буває натовп робітників та де їх і наймають найчастіше— „бараки“, „врачебно-продовольственные пункты“, що починають функціонувати на весні, а закриваються в-осени. Заправляють сими „байраками“, як їх звать люде, молоді лікарі або студенти-медики старших курсів (по двоє-трое на пункт: „завѣдующій“ і помішники). По закону вони мають право тільки лічити робітників та за дешеву дуже ціну, або й дурно, їх годувати. Губернатори завсїгда наказували земствам пильнувати, щоб „завѣдующіє“ та їх помішники не сміли втручатись у відносини й непорозуміння між робітниками та хазяїнами. І земці, що й сами мають економії часом по кілька тисяч десятин, иноді й справді пильнували того добре.

Тільки бували подекуди й між їх такі, що одібравши циркуляр губернаторський, вішали його на кілочку, а на добродійні вчинки „зав'їдующих“ закривали очі. А ті, не обмежуючи себе лікарськими й кухарськими обов'язками, завжди боролись з експлуататорами і не раз діставали за це від свого начальства „на горіхи“: їх ганяли з одного місця на друге, або й зовсім туряли з служби. Та це одначе не відбивало у їх охоти й далі заступатися за інтереси покривджених. Таким чином там, де є „пункти“, у робітників виробився погляд на лікарів і студентів, як на єдиних своїх заступників та оборонців. „Як студент не pomoже, то й сам царь лихові не зарадить“,—кажуть звичайно вони. Минулим літом у нас на пункті не було дня такого, щоб не приходило за порадою чи допомогою зо два, зо три робітники, і ми не знали ні однієї хвилини такої, коли б можна було не сподіватися „конфліктів“ або з хазяїнами, або з начальством, що їм потурало.

Через деякий час, щоб хоч трохи оборонити робочих од ненажерливої павучні та й собі спокій забезпечити, ми надумали такий спосіб: почали заздалегідь остерегати й попережати робітників, щоб вони, наймаючись, докладно обговорювали умови наймів, а потім заходили до нас на пункт сказати про се, щоб ми могли умови записати. А записавши та ствердивши контракт підписами хазяїна й робітника, або їхніх відпоручників, ми один примірник контракту лишали у себе, а другий віддавали найомщикові на руки. Безперечно не всі записувались; де-які ще по дорозі до нас заходили в економії і там наймались, інші ж, хоч були на пункті, але не чули нашої перестороги,—але більшість таки записувалась. І незабаром така система виявила гарні наслідки. Хазяїни, не знаючи того, що та бумажка не має ніякої юридичної сили (бо по закону на їй повинна бути земська печатка), все-таки боялися, щоб часом під суд не втрапити, і проти волі мусіли додержувати умов й краще поводитись з робітниками. На підставі цифрового матеріалу з нашого пункту та з сусідніх, де сього зробити не догадались, на підставі порівняння того ж таки матеріалу і становища робітників по економіях з станом строкових робочих, що робили ціле літо в скількох кроках від нас на цегельнях, де розщотні книжки були заведені, ми можемо сказати, що ці бумажки дуже поліпшили долю робочих та зменшили не абияк число тих ганебних учинків, що про їх ми розповідали.

І коли земства не хотять зійти на ніщо й опинитися без жадного впливу, вони повинні зараз же розв'язати руки „зав'їдуючим“ та їх поміщикам що до заемоги робітникам.

Може де-кому се здасться навіть смішним палліативом, але ми з власного досвіду ще раз кажемо, що сі писані контракти, не відбіраючи (особливо, коли є друковані бланки) більше одної-двох хвилин, — значно поліпшать дуже прикре становище бурлак. Бо таким чином можна буде хоч на половину завести в життя перших п'ять пунктів наведеної програми робітничого законодавства. Треба яко мога частіш нагадувати робітникам про те, що вони мають право записувати умови, та прохати їх, щоб вони й другим про се переказували. І знов з власного досвіду кажемо, що робітники з першого разу дуже добре розуміють велику вагу договорних листів. Певне, що се буде не на руку хазяїнам, і вони даватимуть иноді навіть більше грошей тим, що здадуться на честне слово їхне й не домагатимуться писаної умови, але між бурлаками дуже мало таких, що не пам'ятають прислів'я про „тепле панське слово“. Ми тисячі прикладів могли б навести, коли робітники за далеко дешевшу ціну наймались до таких хазяїнів, про яких знали, що не будуть поводитись з ними гірше, ніж з скотиною, і навпаки не радо йшли, не зважаючи на більшу платню, до тих хазяїнів, яких вони зовсім не знали або чули раніш про їх щось негарне.

Про робочий день, скільки нам приходилось чувати, хазяїни раз-у-раз умовляються—робити „від сонця до сонця“, даючи зо дві години на те, щоб попоїсти й відпочити (кажемо про строкових, бо їх найбільше наймається). Коли перекласти се „від сонця до сонця“ на години, то найбільший день робочий буде мати 16 $\frac{1}{2}$ годин (середина червня), а найменший (кінець вересня) 11 $\frac{1}{2}$ годин. Але на ділі сієї умови хазяїн ніколи не додержує, заставляючи робити, замість 16 $\frac{1}{2}$ годин, 18—20 а то й більше. Теж саме буває і з роботою в свята.

Для земств така „реформа“ не буде коштувати й шага. Робітники сами згодяться платити по 2—3 коп. за договорний листок або книжку, а „зав'їдуючі“ та їх поміщики, що раніш ради сього навіть на прикристи йшли, будуть дуже раді взяти на себе сю роботу. Тим більше, що вона значно зменшить ті м'уви

робочого люду, на які без жалю великого навіть дивитись не можна щоденно.

Правда, доведеться, та й не раз може, писати скарги до суду. Але се ж далеко легче зробити, ніж їхати часом за скілька десятків верстов (звичайно власним коштом) до хазяїнів, або до їх кумів-урядників, та з ними лаятись та гарикатись, щоб вирятувати одяжу й пашпорт робітникові, а замість подяки—чути самим лайку від експлуататорів та ще й від свого „начальства“— від губернатора, земців, а як часом то й погрозу від жандармерії арештом „за пропаганду“...

А бувають і такі випадки, та ще й не рідко...

Час уже звернути увагу на стогін бідолашних бурлак і рушити їм на допомогу. Без неї достаток народній усе нижче падатиме і все більше ширитиметься нещастя, нужда, голод, слабості та инше лихо, що не тільки тепер в знаки дається, але кине по собі слід і на потомні часи. Доля мільйонів трудящого люду та їх нащадків—занадто велика справа, щоб її нехтувати.

Віктор Піснячевський.

* * *

Співайте пісні голосніш,
Будіть думки про волю!
Тоді ми встанемо міцніш
За кращу братню долю!

Кричіть про сонце золоте,
Що зійде над братами,—
І ми певніше за святе
Поляжем головами!

Приспійте ви зиму навісну: —
Морози серце нудять...
Надії—будять в нас весну,
Події—помсту збудять!

Христя Алчевська.

Північне Море

(1825—1826)

ГЕЙНРІХА ГЕЙНЕ.

ЦІКЛ ДРУГИЙ.

Мотто: Ксенофонтів Анабазіс, IV, 7.

1.

ПРИВІТАННЯ МОРЮ.

Талатта! талатта!
Вітаю тебе я, о вічнеє море!
Вітаю тебе десять тисяч разів,
Безмірно радіючи серцем,
Отак, як вітали колись
Тебе десять тисяч тих грецьких сердець,
По рідній країні зажурених, в бої нещасних,
Скрізь славних по світові грецьких сердець.

Здіймалися хвилі,
Здіймались, бурхали,
А сонце згори розсипало
Жартливе проміння рожеве.
Сполохані зграї чайдк
Знімались і линули геть, кричучи.
Затупали коні, забрязкала зброя,
Далеко озвалось, мов крик переможців:
Талатта! талатта!

Вітаю тебе, споконвічнеє море!
Мов рідная мова, шумлять твої води,
Мов мрії дитячі мені заблищали
На збурханих хвилях твоїх,

І знов оживають у згадці
Ті забавки любі дитячі,
Блискучі дарунки різдвяні,
Дерева червоно-коралеві, перли,
Твої черепашки і рибки злотисті,
Що ти таємниче ховаєш
На дні в кришталевім прозорім палаці.

О, як я знемігсь на чужині!
Мов в'ялая квітка
В жерстянці в ботаніка, —так моє серце
У грудях лежало.
Неначе я довгую зіму просидів
Недужий у темній лікарні
І раптом покинув її.
Засліплює очі мені, променіє
Зелена весна, що від сонця збудилась.
У білому цвіті дерева шумлять,
Квітки молоденькі на мене
З трави запашними очицями дивляться ясно,
Бренить все і пахне, і дише й сміється,
І в небі блакитнім співають пташки:
Талатта! талатта!

Ти, серце, що так одступило хоробро!
Як часто—так часто, що гірко й згадати—
Тебе ті північні варварки тисли!
З великих очей переможних
Пекучії кидали стріли,
Кривими мечами загострених слів
Вони намірялись пробить мені груди,
Письмом клиноватим вони мордували
Мені заморочений мозок бідашний.
Даремно щитом я від їх захищавсь,—
Все стріли свистіли й рубали мечі,—
Так варварки тії північні загнали
Мене аж до моря...
І вільно зітхнувши, я любеє море вітаю,—

Воно порятує мене:
Талатта! талатта!

2.

Г Р О З А.

Душнàя гроза налягає на море,
Крізь чорну стіну насуплених хмар
Зубчастая блискавка блиска,
Відразу сьйне та відразу й погасне,
Мов думка в Кронида мигне в голові.
Над морем хвилястим пустельним
Громий геть далеко гуркочуть,
Стрибають білясті коні морські—буруни,
Що від Ерихтонових пишних кобил
Борей породив їх;
Літає сполохане птаство морське,
Неначе марюки-мерці понад Стиксом,
Як їх не пускає Харон до човна.

Бідашний веселий кораблик!
Який божевільний танцює танець!
Еол найжвавіших музик йому вислав,
Щоб шпарко заграють до веселого танцю;
Он свище один, а он дме собі другий,
А третій ушкварює баса товстого.
Стерничий хитаючись он де стоїть край стерна,
Все дивиться він на той компас,
Тремтячую душу сього корабля,
Й знімає благаючи руки до неба:
„Рятуй мене, Касторе, дужий герою,
І ти, Полідевку, міцний перебийче!“

3.

РОЗБИТО КОРАБЕЛЬ.

Любов і надія!—розбито усе!
І сам я, мов труп,
Що море лютуючи з хвиль викидає,
На березі мертво лежу,
На березі голім, безлюднім.
Хвилює пустиня морська перед мене,
Позаду лишилися смутки та горе,
Вгорі наді мною клубочуться хмари,
Бридкії та сірії дочки повітря,
В їх відра з туману, і їми сягають вони
До моря по воду і тягнуть із його,
Працюючись тягнуть і тягнуть
І знову її виливають у море,—
Робота сумна і нудна і ні нащо не здатна,
Немов моє власне життя.

І хвилі буркочуть, і чайки кричать,
І давнії спогади віють на мене.—
Поблідлі малюнки й забутії сни,
Болючі й солодкі, ізнов виринають.

На півночі жінка живе,
Вродлива, немов королева прекрасна,
Ій стан, як тополя стрункий, обнімає
Принаднее біле убрання
І кучері чорні та пишні,
Мов райська ніч
Спадають з голівки
І в'ються, неначе у казці, так любо
Круг любого личка блідого;
І з любого личка блідого
Великії очі ясні променіють—
Могучі, мов чорнее сонце.

О ти, чорне сонце, як часто,
Як с'длодко-часто я з тебе
Пив полум'я дике надхнення,
Стояв і хитався, сп'янівши з огню!
І усміх тоді набігав голубино-ласкавий
На горді та пишні уста
І дихали горді та пишні уста,
Словами, що ніби те місяшне сяйво солодкі
І ніби трояндові пахощі—ніжні.
Угору знімалася в мене душа
І линула в небо, неначе орел.

Мовчіть ви, і хвилі, і чайки!
Минулося все—і надія, і щастя,
Надія й кохання! Самотний лежу на землі,
Де кинуло море, розбивши мені корабель,
Лежу і гарячим обличчам тулюся
У мокрий пісок.

4.

ЗАХІД СОНЦЯ.

Прекраснее сонце
Спокійно у море зійшло;
Ніч темна хвилястії в'оди
Уже почорнила,
І тільки вечірня зоря
Огні золоті розсипала по хвилях.
Бурх'яючи, дужий приплив
До берега білії хвилі наг'днів,
Вони ж туди весело й жваво стрибали,
Неначе отара пухнатих ягнят,
Як їх молоденький співучий вівчарик
Додому над вечір жене

„Якè гарне сонце!“
Так мовив, пом'овчавши довго, мій друг,

Що вдвох ізо мною над морем ходив.
Жартуючи трохи, а трохи і смутно
Почав упевняти мене, що це сонце—
Це жінка вродлива: її віддали
Неволею заміж за діда, за бога морського.
Весела блука вона вдень
По небу високому, в пурпур убрана
І вся діамантами сяючи ясно;
Дивується їй і кохає її
Творіння усе світовè,
Вона ж осяйнім своїм поглядом теплим
Творіннє усе світовè веселить;
А вечір як прийде,—сумна, по неволі
Вертається бідна
У мокру господу, в холодні обійми
До сивого діда, свого чоловіка.

„Повірь мені“,—каже мій друг на додаток,—
І він засміявся й зітхнув та й ізнов засміявся,—
„У їх там подружжя прегарне:
Вони або сплять, або зачнуть сваритись,
Аж високо море бурхає,
І чує у гомоні хвиль мореплавець,
Як ганить старий свою жінку:
„Ти, кругла повіє всесвітня!
Промінням лицяєшся!
Ввесь день ти палаєш про інших,
Вночі ж і утомлена ти, і холодна зо мною!“
Ну, звісно, що після такої подружньої мови
Вмивається гордєє сонце слізьми
І долю свою проклинає.
Так жалібно й довго клене,
Що зірветься бог з свого ліжка
Та й вирине швидче на поверх морський—
Повітря зажити й отямитись трохи.

„Отак його бачив минулої ночі:
По груди він вирнув із моря.

У його куцина фланелева жовта,
Уночішня шапочка біла
І брезкле обличча старе“.

5.

СПІВ ОКЕАНИД.

На морі уже сутеніє;
Самотний, з душею самотною, там-он сидить
На березі голім морським чоловік
І дивиться поглядом мертво-холодним
На мертво-холодні простори далекого неба,
І дивиться він на широке хвилястєє море
Й над морем широким хвилястим
Мандрівці воздушні—зітхання його
Летять і вертаються сумно назад,
Але уже замкнено серце, де пристань
Вони сподівались найти.
І стогне так голосно він, що аж білії чайки
З пісчаних кубелець сполохані геть вилітають,
Кружляють над їм табунами,
А він сміючись їм говорить:

„Гей ви, чорноногі птахі!
Літаєте білими крильми над морем,
П’єте морську воду кривими дзьобами,
Істе ви тюленяче сите м’ясиво,—
Життя ж ваше гірше за вашу ту їжу!
А я заживаю, щасливий, все тільки солодке:
Солодкії пахощі п’ю я з троянди,
Що місяшним сяйвом живе, соловейкова мила;
Я їм ще солодчюю річ: пиріжки мигдалеві,
Сметанкою збитою повні;
А що найсолодче, то я заживаю
Солодке кохання солодкої любки.

„Вона мене любить, вона мене любить, кохана!
Тепер вона дома стоїть на високому ганку,
Смерком з його дивиться пильно на шлях,
Мене дожида й прислухається—певне!
Даремно вона вигляда і зітхає,
Зітхаючи сходить у сад
І там серед пахощів ходить у сяйві,
З квітками говорить, розказує їм,
Який я їй любий та милий
І гарний, і вартий кохання—запевне!
А потім, як ляже на ліжку, то в снах
Витає круг неї мій образ коханий;
І навіть як снідає вранці та масла намаже
На скибочку хліба,—в тім маслі блискучім
Веселе обличча моє вона бачить
І щиро з кохання ззіда його—певне!“

Оттак-о він хваста та й хваста,
А чайки тим часом кигичуть,
Мов сміхом глузлигим сміються.
Встає над водою вечірній туман,
І місяць, пожовклий, як в'яла трава, визирає
Понуро з-за хмар темносиніх.
Здіймаються високо хвилі морські,
І з глибу хвилястого моря,
Мов вітру квиління смутне,
Озвалася пісня дочок Океану,
Вродливих жінок милосердних морських,
А з їх срібноногу Пелеєву жінку
Найбільш йому чути—її любий голос.
Зітхають вони і співають:

„Ой дурню ти, дурню, та ще й хвастовитий!
Журба тебе мучить,
Загинули всі вже надії твої,
Дочки твого серця моторні,
І серце твоє кам'яніє
Із горя, неначе Ніоба.

В твоїй голові починається ніч,
По їй миготять блискавки божевілля,
Ти ж хвастаєш з болю.
Ой дурню ти, дурню, та ще й хвастовитий!
Ти впертий такий, як твій предок,
Могучий титан, що небесний огонь
Украв у богів, щоб оддати людям:
До скелі прикутий, він муку терпів од шуліки,
Сваривсь на Олимп, і сваривсь, і стогнав,
Що й ми його чули в глибокому морі
Й до його зринали розважити співом.
Ой дурню ти, дурню, та ще й хвастовитий!
Та ти ж маєш сили ще менше, як він!
Було б розумніше—богів шанувати
Й терпляче важке своє лихо нести,
Терпляче нести його довго, так довго
Аж поки й сам Атлас, не змігши терпіти,
Тяжкий оцей світ геть із пліч своїх скине
В довічну ніч“.

Отак-о співали дочки Океану,
Морські жінки милосердні вродливі,
Аж поки бурхливі хвилі зглушили той спів,
За хмарами місяць сховався
Й роззявила ніч свою пашу;
І довго сидів ще я в темряві й плакав.

6.

БОГИ ГРЕЦІЇ.

Мій місяцю повний! у світлі твоєму,
Мов злото ростолене, море блищить;
Весь берег широкий мов ранішнім світом залито,
І ясно, і темряво разом і так таємниче.
Вгорі по блакиті ясній і беззорій
Пливуть білі хмари,

Немов величезнії постаті давніх богів
З блискучого мармору.

Ні, ні! се не хмари!
Се справді вони, се Еллади боги,
Що весело так панували над світом колись,
Тепер же, всі вигнані й мертві,
Страшенно великі, неначе мара,
Опівночі небом проходять.

Стою зачудований я і дивлюсь
На сей Пантеон у повітрі,
Як німо, поважні й похмурі,
Пливуть велетенські постаті там угорі.
Ото он Кроніон, небесний король,
Як сніг побілили вже кучері в його,
Уславлені кучері ті, що Олимпом хитали;
Погаслю блискавку має в руці;
Нещастя і сум на обличчі у його,
А гордість стара іще й досі.
Були тоді кращі часи, о Зевесе,
Як ти на небесную забавку брав
І хлопців, і німф та іще й гекатомби!
Але і боги не довічно панують,
Старих молоді проганяють
Так саме, як ти колись сивого батька
Й титанів-дядьків,
Прогнав, батьковбийче-Зевесе!
Пізнав і тебе я, прегордая Геро!
Даремні були всі ревниві турботи твої:
Вже инша царює,
А ти вже тепер не небесна цариця,
Погасли великії очі твої,
В лелійних руках уже сили немає,
І помста твоя ані Діві Пречистій,
А ні чудотворному Синові більше
Не зробить нічого.
Пізнав і тебе я, Атено-Палладо!

Ні мудрість твоя, а ні щит не змогли
Богів рятувать од загину!
Й тебе пізнаю я, й тебе, Афродіто,
Колись золота, а тепер уже срібна!
Ще й досі тебе закраша чарівничий твій пояс,
Та нишком у серці боюсь я твоєї краси;
Коли б своїм тілом мене ти вщасливить хотіла,
Як інших героїв,—я вмер би зо страху:
Мені ти—немов над мерцями богиня
Венеро-Лібітіно!
Уже не з коханням, як перше, на тебе глядить
Страшний і могучий Арей.
І сумно так дивиться Феб-Аполлон молодий,
Мовчить його ліра, що весело так колись грала
В богів на бенкетах.
Гефест ще й сумніше глядить...
І справді! Кульгавий, ніколи
Не буде вже він замість Геби
Всипати й усім подавать на бенкетах
Той нектар солодкий. Вже змовкло давно
Незмовчне богів реготання.

Ніколи я вас не любив, олімпійські боги!
Бо греки мені осоружні,
А римлян ненавдю й здвсім.
Та все ж мені серце проймає
Святе спочування і жалощі, страхом повиті,
Як вас угорі я там бачу,
Забуті боги,
Вас, мертвії тіні, мандрівці нічні,
Хисткі, як туман, що і вітер розвіє...
І тільки згадаю, які боязькі та мінливі
Боги, що подужали вас,
Нові пановиті понурі боги,
Смиренні злорадці у шкурах овечих,—
Зненависть похмура тоді обнімає мене,
Ладен я новії храми зруйнувати
І битись за вас, ви, старії боги,

За вас і за всі ваші добрі права амброзійні
І перед престоли високії ваші,
Збудовані знову і жертовним димом повиті,
Прийти і навколішки впасти й молитись,
Благати, знімаючи руки до неба...

Хоч ви, стародавні боги,
В боях між людьми завсігди обставали
За того, хто дужчий і хто подоліє,
Та великодушніший вдався за вас чоловік,
І в вашому бої стою я на вашому боці,
Подужані давні боги.

Отак я казав і я бачив,
Як постаті білі вгорі червоніли,
На мене дивились, мов ті, що вмірають,
Прояснені смутком своїм, і відразу всі зникли.
Сховався і місяць за чорною хмару,
Високими хвилями збурилось море
І вийшли побідно на небо
Довічні зорі.

7.

П И Т А Н Н Я.

Край моря, безлюдного моря
Юнак серед ндчі стоїть в самотині,
У серці журба, в голові в його повно зневіри,
І хвиль він питає похмуро:

„Скажіть, розгадайте ви загадку мудру життя,
Ту загадку, повною муки, стару!
Вже скільки над нею голів мудрувало:
Голів у шапках гостроверхих із гієрогліфами,
Голів у тюрбанах і в чорних біретах,
Голів з париками та інших людських
Бідашних, спітнілих із праці голів.
Скажіть ви: що є чоловік?

Ізвідки прийшов він? Куди він іде?
І хто там живе угорі на зірках золотих?”

Шумлять собі хвилі, як звіку шуміли,
Гуля собі вітер і хмари пливуть,
Байдужні й холодні мигочуть зірки,
А дурень стоїть, дожидає відмови.

8.

Ф Е Н І К С.

Від заходу птиця летить,
На схід вона лине,
До рідного краю тих пишних садів,
Де східнії трави ростуть духовиті
І пальми шумлять, і струмки прохолоду несуть.
І дивная птиця летить і співає:
„Вона його любить! вона його любить!
В маленькому серденьку образ його вона носить,
Йй любо носити його, заховавши далеко,
Йй сама вона навіть не знає про це.
Але у-ві сні він стоїть перед нею,
Благає вона його й плаче і руки цілує йому
І кличе його на ім'я,
І кличучи збудиться враз і лежить налякавшись,
Дивуючись тре чепурні оченята—
Вона його любить!—вона його любить!“

На щоглу зіпершись,
Стояв я і слухав, як птиця співала.
Мов чорно-зелені, із срібними гривами, коні,
Стрибали навкруг кучеряво-білястії хвилі;
Немов лебедів табуни, пропливали проз нас,
Вітрилами всі блищучі, гельголандці,
Відважні номади північного моря.
Вгорі наді мною в одвічній блакиті

Пливли білі хмарки
І пишно сияло одвічнеє сонце,
Троянда небесна вогняно-квітчаста,
І радісно в море на себе дивилось.
І небо, і море, і серце моє
Луною усі озивались:
„Вона його любить! вона його любить!“

9.

МОРСЬКА ХВОРОБА

Вечірнії сірії хмари
Все дужче до моря униз насувають,
А море, зчорнівши, встає їм назустріч,
І лине між морем і хмарами наш корабель.

Слабий на морську хворобу, сиджу я ще й досі
Край щогли і сам над собою міркую
Так саме, як в ту предковічну давнину
Вже батько наш Лот міркував
Тоді, як вина більш ніж треба він вип'є бувало,
А потім його через те й заканудить...
І разом перекази згадую давні
Про те, як колись хрестоноснеє військо
Пречистую Діву благало під бурю на морі,
З великою вірою образ її цілувало;
Як хворі на тую ж хворобу, що й я, лицарі
До губ притуляли собі рукавичку
Коханої дами і з того зцілялися зараз...
А я от сиджу та сердито жую
Старий оселедець,—солону розвагу
Від нуду гидкого й бридкої напасти.

Тим часом змагається наш корабель
Із диким розбурханим морем;
Як кінь бойовий, він то зіпнеться вгору
І стане на дёмен та так, що й стерно затріщить,

То кинеться сторч головою униз
В безодню, де в'ються ревучії хвилі!
То знов, ніби той безтурботний коханець,
З кохання втомившись, хвилі страшенно-великій
На чорнії груди ляга;
Вона ж все здіймається вище та вище
І враз, мов страшений морський водоспад,
Спадає униз, закрутившись в кучерях білих,
І бризкає шумом на мене.

Се кидання вгору і вниз, се хитання
Уже я терпіти не можу!
Даремне пильнує мій погляд, шукає
Німецького берега! Ох, перед мене
Вода та й вода, все хвиляста вода!

Неначе мандрівець увечері взімку жадає
Зігрітися шклянкою теплого доброго чаю,
Так серце моє за тобою нудьгує,
Німецькая рідна країно!
Хай криють коханую землю твою божевільні,
Гусари та вірші нікчемні,
Трактатики нудно-благенькі;
Хай гладчають зебри твої, пасучись на трояндах
Замість реп'яхів;
Хай малпи вельможні твої
Без праці пиндючаться пишним убранням
І думають хай, що куди ж вони кращі,
Ніж инша худоба рогата, що важко по світу чвалає,
Хай сейм твій—слимачая рада—вважає
Себе за безсмертного тим, що помалу так лізе,
І хай він що-дня голосує-рішає
Чи сир, де черва завелась, і належить черві?
Хай довго ще радиться він
Про те, як єгипетським вівцям поліпшить породу,
Щоб вовна була у їх краща
Та міг би їх стригти пастух
Так саме, як інших;

Хай кривда й безглуздя тебе,
Німецино, всю покривають!
Я все ж пориваюсь до тебе: принаймні
Ти є суходіл, не вода.

10.

У П Р И С Т А Н І.

Щасливий бува чоловік, як доб'ється у пристань,
Позад себе кинувши море і бурі,
Й сидить у теплі та в спокої
У Бремені, в добрій майстратській пивниці.

Як любо й прихильно
Наш світ одбивається в чарці з вином,
І як променисто тече мікрокозм той хвилястий
У спрагнене серце!
Усе у тій чарці я бачу:
Минуле народів старих і нових,
І турків, і греків, і Гегеля й Ганса,
Гаї цитринкові й військові паради
І Бєрлін, і Шільду, і Гамбург з Тунісом,
А надто—я бачу коханої личко,
Голівку її янголину в вині золотому.

Яка ж ти вродлива, яка ти вродлива, кохана!
Ти—ніби троянда!
Не та соловейкова мила, шіразька троянда,
Що давній Гафіз нам про неї співав;
А ні не саронська троянда,
Священно-червона, пророчим уславлена словом,—
Ти—ніби троянда
У бременській добрій майстратській пивниці.
Оце над троянди троянда!
Що старша вона, то пишніше цвіте,
І пахоці з неї небесні
У рай мою душу заносять;

Надхненням вони надихнули мене і сп'янили,—
Коли б не вхопив мене цупко за чуба хазяїн
У бременській добрій майстратській пивниці,—
Я б сторч головою беркицьнув.

Друзяка-хазяїн! Сиділи ми вкупі
Й пили як брати.
Ми з їм розмовляли про речі високі й таємні,
Зітхали ми з їм, обнімались,
І він мене знову до віри в любов навернув:
Я пив за здоровля моїх ворогів найлютіших,
Простив усім кепським поетам
Так саме, як мають простити колись і мені.
Я плакав з побожності й врешті
Мені відчинилася брама спасіння
Туди, де дванадцять апостолів—кухви товстезні—
Без слів говорили казання, а так зрозуміло
Народам усім!

Се люде, дак люде!
Простенькі з одежі вони—в жупанях дерев'яних,
В середині ж кращі вони і пишніші,
Аніж усі горді левіти в храмах,
Ніж гвардія в Ірода й всі царедворці
В кармазинах, злотом гаптованих густо.
Ото ж завсігди я казав,
Що зовсім не міждо простацтвом,
Ба ні, в товаристві найкращім живе
Небесний король по всяк час.

Хвала! алилуя! як любо мене обвівають
Вефільській пальми!
Як пахнуть хевронській мірри!
Як радісно плеще, хитаючись дуже, Йордан!
Хитається в мене й душа невміруща,
Хитаюся з нею і я, і виводить,
Хитаючись теж, мене вгору по східцях на світ
Пивниці майстратської бравий хазяїн.

Пивниці майстратської бравий хазяїне, глянь!
Дивись: по дахах на будинках
Скрізь янголи там посідали—всі п'яні й співають,
А сонце пекуче вгорі—
Не сонце, а ніс то червоний і п'яний,
Всесвітнього духа то ніс.
І крутиться круг того носа
Червоного світ увесь п'яний.

11.

Е П І Л О Г.

Як на-полі влітку колосся,
Так саме ростуть і хвилюються думи
В душі у людини;
А ніжні думки про кохання—
Немов між колоссям веселі
Червоні й блакитні квітки!

Червоні й блакитні квітки!
Вас жнець, бурчучй, викидає, мов нєгідь,
Гордуючи, ціп вас розіб'є,
І навіть безхатній мандрівець,
Хоч тішиться з вас і радіє,
Але ж покива головою
Та й каже: гарненький бур'ян.
Сама тільки дівчина сільська,
Що любить звивати вінки,
Шанує і рве вас
І вами вродливу голівку квітчає собі,
І так закрасившись, до танців біжить,
Де грає так любо сопілка і скрипка,
Або до тихенького гаю,
Де милого голос любіше промовить,
Нїж скрипка й сопілка.

У *Kiivi*, 1906.

Б. Грінченко.

Українська Студентська Громада
Київс. Комерц. Інститута.

Моє останнє слово.

Настав той день. Постановлено було, щоб організовані гуртки робітників разом з усіх кінців почали „знімати“ з фабрик, майстерень, заводів і разом з „знятими“ йшли до механічних майстерень, де призначений був центр нашої боротьби. А ми вже знали, що за три дні ще там поставлено козацькі й салдацькі патрулі, які пильно стежили за всіма, хто хоч близько проходив коло майстерень. Постановлено було, щоб організовані робітники з майстерень, як тільки ми зберемося, „дали гудок“ і, оповістивши забастовку, виходили до нас. І тоді разом з нашими всі пішли б улицями, „знімаючи“ по дорозі дрібних ремісників.

Коли я вранці, навантажений прокламаціями, біг на одну квартиру, де мав частину їх віддати, а другу нести з собою до майстерень, мене вразив вигляд улиць. Скрізь було тихо, позачинено все, патрулювали козаки з нагаями та п'яними пиками, стояли групами салдати на рогах улиць, заклопотано бігали поліцаї,—все було напружене, зворушене, усі чогось дожидали, сподівалися...

— „Ага!—думав я, і аж морозом мене проймало з хвилювання.—Чекаєте? Ну-ну, чекайте!“...

І біг далі, з гордістю і задоволенням бачучи зачинені двері майстерень, магазинів, навіть дрібних крамничок. Біля базарю зустрів я купу робітників. Вони, балакаючи весело, йшли посеред улиці валкою чоловіка з двадцять і пильно дивились по боках. Я йшов поруч з ними тротуаром і радісно стежив за їх рухами, обличчями, словами. На розі вони зупинились і частина їх увійшла в якусь невеличку столярню. Через кілька хвилин вони вийшли з неї, а за ними, одягаючи на ходу піджаки й картузи, весело виходили робітники-столярі й, моргаючи на поліцаїв, що стояли недалеко, кричали:

— Шабаш, дяденькі!... Гуляємо!...

— Ех, ви!...—звернувся один з них до мовчазних і злих полицаїв.—Стоїте все одно без роботи! Бастували б з нами...

— Заждіть! — хмуро посміхаючись, буркнув один. — Робота буде!...

— Ну, та й ми не без роботи будемо! Здачі дамо!...

— Ну, ну!... Чого тут!... Розійдись зараз же!...—озлився один з полицаїв, підходячи до робітників. Але його зупинили другі полицаї. Очевидячки, було якесь інше „распоряженіє“.

Я побіг далі. Найшовши згадану квартиру, я постукав у двері й почув якийсь тоненький голосок:

— Увійдіть.

Я увійшов. В убого вбраній кімнаті, долі біля залізного ліжка, сиділо двоє дітей—хлопчик літ шести-семи та дівчинка років на чотирі-п'ять. Коло їх були розкладені якісь колодочки, салдатики, палічки, коники і т. и.

— Ви до папи?—піднявши смугляве личко до мене, серйозно спитав хлопчик.

— До папи. Він дома?

— Ні, немає... Він пішов... А мама зараз прийде... Ви сядьте,—що ж так стояти...

Я посміхнувся й сів на стілець. Хлопчик з серйозним виразом нахилився знов до своїх колодочок і почав розставляти їх у ряди. Дівчинка поглядала то на мене, то на хлопчика і соромливо посміхалась, наче хотіла сказати: „ви вже, мовляв, вибачайте нам, що ми ось чим бавимось“. Але часом і сама торкалась до салдतिकів і, переставляючи, говорила:

— Жандалів тлеба напелед...

— Тямиш ти там!—зневажливо видирав у неї з рук салдاتيку хлопчик і становив його на старе місце.—Жандари раз-у-раз позаду, бо вони сами бояться битись...

Мене зацікавила їхня розмова.

— В що то ви граєтесь?—спитав я.

— В революцію!—серйозно сказав хлопець, не підводячи голови.

Я здивувався.

— В революцію? Хто ж вас навчив?

— Як хто?—здивувався хлопчина.—Ви мабуть ес-ер?...

— Ні, я не ес-ер,—засміявся я.

— Ні, ес-ер, бо ви до нас не приходили перше... Через те й не знаєте ні нас, ні дяді Кості.

— Так то дядя Костя вас навчив?

— Та вже ж!... Марусько, не займай... Ну, хто ж таки ставить губернатора до робітників?... Він з поліцією повинен бути. А ти... Що то жінка!—з усмішкою глянув він на мене, хитнувши головою на Марусю.

Я проти волі засміявся. Маруся теж соромливо усміхнулась і сказала:

— А дядя Костя становив же його туди?

— Ну, певне, бо тоді робітники арештували його були. От як буде революція, тоді й ми його поставимо туди... Ти тільки не займай. Ти он краще там робітників організуй...

— А ви не боїтесь жандарів?—спитав я.

— А чого ж нам боятись їх?—здивувався він.—Який бо ви кумедний! Революціонер нічого не повинен боятись.

Він знов нахилився, але зараз же підвів голову і сказав, пильно дивлячись на мене:

— Ні, ви мабуть і не ес-ер... Ви—ліберал?

— Чого так?

— Ліберали—труси. Вони всього бояться.

— А він—промок-а-тор...—протягнула Маруся, показуючи на брата.

— Сама ти промокаторка... А я революціонер... Ага?...—показав їй язика хлопчик.

— Ні, промокатор... промокатор...

Я все дужче й дужче дивувався. І дивлячись на сі дитячі головки, я думав:

„Ось де будуть справжні, кров'ю й духом, революціонери. Ось де ті, що знатимуть нову правду—чисту від усякої мішанини“...

А тим часом у них революція наближалась. Колодочки, які мали бути робітниками, вже вистроїлись, салдатиків розставлено, жандари позаду, губернатор з поліцією...

В сей саме час одчинились двері і ввійшла смуглява молода жінка в чорному вбранні з книжкою в руці. Побачивши мене, вона зупинилась і сказала:

— Ви до чоловіка?

Я встав і промовив:

— Так... Але... Словом я—від Петра Петровича...

— Ага!—посміхнулась вона на пароль.—Маєте щось сказати?

— Ні. Я тільки прокламації приніс.

І почав витягати з-під пальто наготовлену пачку.

— Це про демонстрацію?—підходячи до мене, спитав серйозно хлопчик.

— Про демонстрацію. Це ваші діти?—спитав я у пані.

— Мої... Сибіряки... Ми ж піднадзорні, ви не знали? Вони родилися в Сибірі... Ми недавно тільки повернулися з заслання...

— А-а...—протягнув я.—Тò-то вони у вас такі свідомі...

— О! Вони у нас герої... Хоч зараз на демонстрацію... Підеш на демонстрацію?—любовно глядячи по голові хлопчика, спитала вона.

— Е! Ти все одно не пустиш!—махнув він безнадійно рукою.

Ми засміялись. Я попрощався зо всіма ними й вийшов з якимсь бадьорим, радісним почуванням.

„Ого!—стояло по всій моїй істоті.—Ми вам покажемо!“

З нетерплячки я взяв навіть звощика й поїхав до майстерень. Там уже щось коїлось, бо чути було серед великої валки люду якісь крики, шамотіння, біганину. Біля воріт майстерень стояла піврота салдат і не рушалась. Брама була зачинена і за нею теж чутно було крик та стукіт у дошки. Проти салдат стояли робітники й чогось ніби чекали. Надходили нові й також зупинялись. Поліція теж стояла оддалік і чекала. Потрохи ввесь плац перед майстернями аж захряс робітниками, студентами, козаками, поліцією...

— Та що тут таке діється?—піймав я нарешті Тищенка, який протискувавсь наперед.—Чого стоять усі?

— А чорт його зна!—сердито одказав він.—Чекають губернатора. Хочє говорити з нами...

— Чим говорити? Кулями?—спитав якийсь робітник, що слухав нас.

— Ну, певне,—хитнув другий, маленький кучерявий дідок.

— Та що там ждати!... Валяй прямо на браму та й усе!—крикнув хтось.

— Еге ж, „вальнеш“!—одповів хтось другий.—Як дадуть залп, так і вальнеш назад.

Я нічого не розумів, але чув, що мене, ніби електричним тóчком, проймає якоюсь великою, могучою силою. Я ходив, слу-

хав, говорив сам і все більше й більше напружувавсь. На власні очі я бачив тут те важливе й велике, якого так шукав тоді.

„Ось воно, ось воно!“ думав я. „Ось воно згуртувало всіх нас, ось воно веде нас на смерть, на каліцтво, воно єдине по всіх нас, по всіх цих таких звичайно непомітних, буденних людях, а тепер таких сміливих, гордих, рішучих. Єсть же воно, єсть!“

Мені хотілось кинутись до тих сірих, одноманітних людей, що стояли біля брами, і битись з ними, гризти їх, рубати...

Раптом по валці мов вітром зашуміло:

— Губернатор!... Губернатор!

Пам'ятаю, мене підхопила хвиля людських тіл і понесла кудись з собою. Зробилось тихіше. Губернатор почав щось говорити, але я майже нічого не чув з його промови. А навкруги скрізь говорили:

— Ач!... „Заспокойтесь“... „Я постараюсь“.

— Ага, він „постарається“... Ось зараз...

— Та не душіть... Ой, на ногу!

— Товариші!... Не розбігатись... Не тікати, як будуть стріляти...

Губернатор скінчив свою промову. По валці зашуміло знов:

— Робітник відповідає... Робітник відповідає...

— Ага! Не подобається?... Махає руками...

Я нічого не бачив і не чув, бо весь час приходилось дивитись у шию кому-небудь і чути сопіння задніх.

— О!... О!... Салдати заворушились... Строяться...

— Ну, братця, держись... Будуть стрілять, сукини сини. Виймайте револьвери... Губернатор сердиться... Кричить шось...

— Товариші...—закричав знов хтось позаду.—Підбірайте каміння з-під ніг. А потім на мостову й ламати її!...

— Хто з револьверами—йдіть наперед!

Почали підбирати каміння, пересовуватись, метушня побільшала. Мене виперло наперед і вже видно стало мені губернаторську брочку й офіцера коло неї. Він, приклавши руку до козирка, слухав, як хтось—чи не сам губернатор—йому говорив щось.

— Товариші-і!—вмить голосно рознеслось по плацу.—Наших товаришів з майстерень не хочать випускати. Силоміць заперли... Товариші-і!...

Але тут сталося щось чудне. Мене раптом одштовхнуло назад, понесло кудись у бік, почувсь страшений крик кількох тисяч голосів, замиготіли над головами палиці і знов мене понесло вперед. Тепер я був уже близько до салдатів. Вони стояли, випроставшись і дивлячись всі в один бік до офіцера, який щось говорив до них. Губернатора вже не було. З-за брами чуто стало ще дужчий крик.

І тут скоїлось щось дике, страшне. Салдати підняли вмент рушниці, приставили їх до грудей і так застигли. Нерухомі, як щось одне, вони нагадали мені величезну сіялку, перевернену на бік зубцями до робітників. І се так зробилось якось просто, що не вірилось, в думки навіть не вкладалося, що ці люде зараз надушать якісь свої курки і тут буде кров, трупи, крик болю, жах і смерть... Це було занадто просто.

— І-і!!—зачувсь якийсь різкий викрик. І враз за ним в повітря рвануло страшенним гуком, а над салдацькими рушницями закрутився сірий дим і поплив над брамою. Я задеревів. Холодний, дикий жах затріпався мені в грудях. Як скажений я рванувсь тікати. Але куди? На салдатів? А більш не було куди. По валці пройшов крик, посипалось каміння, заторохкотіло щось зо всіх боків, хтось коло мене стогнав, офіцер щось кричав, піднімаючи шаблю до-гори. Я побачив, що салдати повернулись просто на мене штиками. А коли повертались, двоє їх враз захитались і, випустивши рушниці, попадали чогось на землю.

„Убиті!“—встиг я подумати.

— І-і!!—знов зачулось дико, різко і знов в повітря рвануло страшенним гуком. Коло мене щось свиснуло і об віщось лягнуло. Я озирнувся. Мій сусіда підняв якось здивовано брови, схилився якось назад і блідий сперся на задніх. Там одсахнулись і побігли кудись, а він упав і не рушався.

„Господи! Що ж це?!“—думав я, також біжучи за ними.

Але в сей мент счинилося нове щось. Ті, що поперед мене бігли, враз чогось стали повертати і з криком побігли в другий бік.

— Що таке?—спитав я одного.

— Козаки там!... Б'ють!...

І побіг. Із Прохоровської вилетіла орда козачні і з вереском кинулась до найгустіщої валки. Вони були вже недалеко

мене і я чув, як вони били, чув, як за кожним замахом нагая вони гекали, як дроворуби:

— Гек!... Гек!...

Я зупинився й озирнувся, щоб вибрати собі місце, де заховатись, або куди найкраще втікати. Мені й тепер на згадку приходять чудна картина, що тоді бачив. Перед брамою не було нікого вже, крім якихсь людей, що лежали то там, то там на землі; а тільки в різних кінцях плацу коло проходів в переулки гасали козаки, поліцаї й махали чимсь над головами у людей.

Але довго роздивлялись мені не довелось. Подивившись у другий бік, я побачив недалеко себе козака, який, сміючись і піднявши нагая, летів просто на мене. Якась несамоविта сила шарпнула мною й я побіг просто себе, не розбіраючи, куди й як. Я тільки бачив попереду одчинену фіртку якогось двору і летів до неї, почувуючи за собою тупотіння копит і дикий якийсь регіт.

Я був уже коло фіртки, ось-ось я мав уже схопитись за клямку, але тут над моєю головою засопло щось, щось широке й страшенно важке, як мені здавалося, вдарило мене у голову і було по всьому...

Прийшов я до пам'яті в якійсь кімнаті з залізною грубою в одному кутку й мітлами в другім. Хтось позад мене бубонів. Я поворухнувся й сів. Коло мене став якийсь дідок у картузі, які носять великороси, й посміхнувшись сказав:

— Ну? Болить?

— Ні...—сказав я, й справді таки не почувуючи ніде болю.— Шумить тільки в голові здорово. Де я?

— Думаєте в участку?... Ні...—хитро моргнув до мене дідок.— Це вже було б занадто для їх... Ач, самоїди (він чогось так назвав козаків),—мало того їм, що покалічили людей, та ще і в поліцію забирають... Там і вбитих позабірали, понесли в поліцію... Нема вже нікого... А ви у дворницькій... Я—дворник... Дворник я...

— Можна йти вже?—сказав я, встаючи. І тільки тепер почув, що як раз по середині голови мене дуже заболіло. Я підніс руку й намацав величезну гулю.

— Ого!—посміхнувся я, подивившись на дідка.

— Насадити?—засміявся дідок.—Ну, нічого... А то ще й забити могли... я бачив, як вас той уперіщив... Добре, що більш не бив...

Я ще побалакав трохи з дідком-дворником, подякував за те, що він затуляв мене у двір, а потім до себе, і вийшов на вулицю. На плацу було тихо, починало смеркати. Ніщо вже не нагадувало недавнього злочинства татарських нащадків. Навіть коло якогось будинку куняв на козлах звощик, а недалеко мене сидів пес і задньою ногою чухав собі живіт. Все „благополучно.“

Я покликав цього самого звощика й поїхав додому. На вулицях також тихо скрізь, наче тут на них нічого не було сьогодні, а я все те бачив у-ві сні.

Я їхав як в тумані: в голові шуміло й гуло, на серці наче запеклося щось гірке та злісне. Тупе, безнадійне безсилля опанувало мене й якась одна апатична думка увесь час крутилась у мозку. І хотілось одігнати її, як надокучливу муху, й їхати без жадних думок.

Дома, по всій квартирі, було темно. Я пройшов чорним ходом і через пекарню побрався в їдальню. Тихо було. Тільки в Люсиній кімнаті хтось нишком балакав і смуга світла йшла з-під дверей, лягаючи стежкою по підлозі. Я згадав, що мені хотілось їсти. Я, не засвічуючи лампи, взяв у буфеті хліба, налив у склянку молока і, сівши на канапі, почав апатично їсти. В голові гуло, в очах миготіли козаки, офіцер з шаблею, чулись револьверові вистріли і це різке, дике „і-і!“

„Мабуть це значило—„плі“,—думав я...

В Люсиній кімнаті засміялись, потім стало чути голоси коло дверей, двері розчинились і в них з'явилась висока, струнка постать Лещинського, мого товариша з гімназії ще, а за ним Люся. Двері зачинились і ми всі застались пдночі.

— Темно...—спотикаючись і помацки пробіраючись, проговорив Лещинський.— Навіщо ти двері зачинила.

„Що?!—хотів я скрикнути, почувши це „ти“, але якось задубів увесь і навіть не ворухнувся.

— Іди і не базікай...—прихильно одповіла Люся.

Я почув, що мене щось наче штовхнуло, потім по всій істоті задзвеніло все і стало наповнюватись цим „ти“, „іди“. Се

було так несподівано, незрозуміло, так страшно чогось. Я за-деревів. А вони, не бачучи мене, сунулися в сірій півтемряві й чорніші від неї—здавались тінями. Ось зупинились... близько-близько одно від одного...

— Любий, любий...—зачулося пожадливе шепотіння й обидві постаті злилися в одну і застигли в довгому, безкрайому, як мені здавалось, поцілункові. Потім вони зітхнули, знов заворушились і знов зупинились; зупинились як раз проти сірого вікна, так що мені трохи видно було навіть Люсин профіль. Я не дихав навіть і непорушно сидів з своєю склянкою молока в одній руці та хлібом у другій. Вони важко дихали і щось шепотіли одне одному, сміючись і не рухаючись. Потім я бачив, як його чорна рука почала її обнімати й ці обійми були такі, як звичайно обнімають покоївок—циничні й похотливі. І вона покірливо, як покоївка, стояла і щось шепотіла тихо й похотливо. Здавалось, сама півтемрява заслухалась того шепотіння й шесту обіймів... Нарешті вони зітхнули і знову рушили.

— Так прийдеш?—почув я хриплий, зворушений голос Лещинського.

— Прийду, моє сонце, прийду...—прошепотіла вона і потім додала:—Ти ж чекай мене. Я скажу, що піду до підруги і ночуватиму у неї... До тебе ніхто не прийде?

— Ні, ні...

Вони знов зупинились. І поки вони стояли, у мене в голові робилось щось хаотичне: то я хотів схопитись і зареготатись так, щоб мороз страху прибив увесь їх похотливий запал, то шпурнути в них цим хлібом і молоком і заверещати так потужно, як верещала потужно злість у мене в грудях, то встати і спокійно-глузливо сказати:

— Славно, славно...

Але я тільки сидів і нерухомо держав свій хліб і молоко. І навіть, коли зачинилися за Лещинським входні двері й Люся пройшла до себе в кімнату повз мої ноги, обвіявши мене пахощами своїх духів, чи, як мені здавалося тоді, обіймів,—навіть тоді я не змінив пози. Не пам'ятаю, чи довго я сидів так; знаю тільки, що, коли в сінях дзенькнув дзвоник, я страшенно злякався й чогось на-вшпиньках побравсь у свою кімнату і сів на ліжку. Не пам'ятаю, що я думав; знаю, що я був просто приго-

ломшений, а в грудях качався якийсь неприємний клубок. Чи то ревність була, чи злість, чи дивування, чи все разом—не знаю. Я сидів, дурновато всміхався й шепотів:

— А!... Так ось воно що!...

А постаті стояли, як живі, й пекли мене: і ця чорна рука, і ця похотлива, мовчазна покірливість, і ця дзвінка півтемрява з важким, переривчастим їхнім диханням... я кілька разів уставав і починав ходити по хаті, машинально сьорбаючи з стакана молоко і з тією ж дурноватою посмішкою шепочучи:

— А! Так ось воно що!...

Але згадавши, що ходу мою можуть почути, наче в цьому було щось страшне для мене, знов сідав і думав. А клубок все качався в грудях і ріс і ставав все гостріший і гостріший, аж поки я почув, що він зробився самою звичайною колючою, ущипливою ревністю. Але це була ревність не до Люсі, не до нареченої, не до чуття її, а до її тіла, до тих розкішних жовтих кіс, грудей, до всього її гнучкого, еластичного тіла, яке я звик в думках уважати за своє і яке так несподівано загарбав другий...

— А! Так ось воно що!—шепотів я й почував, що клубок ріже, коле мені груди, що хочеться кричати від злості й одчаю... Було так боляче, що я навмисне почав думати про свою чистоту, про Гаюру, про сьогоднішній день, але це все було так далеко, неясно, що я зараз же забував і знов бачив чорну руку, півтемряву, її профіль...

За чаєм я трохи заспокоївся. Люсі не було, вона сказала, що у неї болить голова, і лягла спати.

А заспокоїв мене своєю балачкою Іван Кіндратович. Він випив свою чарку горілки, вмочив шматочок хліба в сіль, прожував і, глянувши на мене, сказав:

— Ловко сьогодні почастиували наших революціонерів!...

Я мовчки, але пильно подивився на його.

— Почастували,—хитнув він головою.—До нових віників не забудуть... Знаєте, скільки вбито коло Механичних майстерень? Ви ж знаєте, що там сьогодні стріляли?

— Чув.

— Ну, от. Убито 55 чоловіка!

Він значно підібрав губи, підняв брови й подивився на мене.

— С-сукині сини!—злісно муркнув я.

— Хто?—злякано спитав він.

— Та вже ж не вбиті,—з іронією бовкнув я і встав із-за столу.

— Ну, а хто ж?—ще з більшим ляком спитав він.

Я глянув на його здивовано-переляканий вид і мені проти волі смішно стало. Я посміхнувся і вийшов з кімнати. Він довго не міг мені того забути і щось з тиждень після того допитувавсь, кого я вилаяв.

Але розвага була не на довго. Коли я прийшов знов до своєї кімнати й ліг безсило на ліжку, я почув, що мене почина обхоплювати старе страшне почуття. Я почував, що починаю двоїтися, що один „я“ щось шепоче і тягне до забутого, а другий жахається, протестує; що один починає малювати забуті картини, а другий нагадує нудьгу, млявість, тупість, головні болі, жах; один нагадує „чистоту“, нове життя, сором, каяття, свіжість переживань, молоду радість, а другий похотливо шепоче:

— „Тільки сьогодні... Сьогодні так тяжко, так погано все... Треба розважити себе, треба забутись... Тільки сьогодні, а там знов, як і вчора, по новому... Нехай собі там зраджує, в роспусту вкидається—мені все одно“...

І помалу чистий голос слабшає, а цей дужчає й дужчає, забірає владу надо мною і я з жахом чую, що насовується темна, душна сила й обгортає мене своїми похотливими, чадними лапами...

Прокинувшись другого дня і пригадавши все, я не почувив ні каяття, ні нудьги. Навпаки, щось злісно і гостро, як пес на цепу, загарчало мені в грудях, коли я торкнувся думкою до вчорашнього. І се гарчання зараз же пройшло в мозок, з силою непереможною придушило його і стало там гострою, важкою думкою:

— Я візьму її. Вона—моя!

І я вже більш нічого не думав і не хотів думати. Зачеплений пес гарчав і не давав проходу ні одній сторонній думці. Я думав тільки,—уперто, злісно думав,—як увійду до неї, як вона дивитиметься на мене і як ~~я~~ візьму її всю з цими жовтими косами, з цією поважністю, з брехнею, дурноватістю, розпустою...

— Я візьму її!... Візьму, як покоївку!

Ні про Гаюру, ні про вчорашнє побойовище, ні про „чистоту“ я не хотів думати.

— „То все потім, після того!.. Я спершу візьму її!“

Я не думав, щò я буду говорити їй, чи буду згадувати про наш шлюб, про Лецинського, про брехню її,—я не хотів думати про це.

— „Потім, потім!.. Я спершу візьму її!“

Я не міг сидіти дома й пішов на улицю. Ходив десь за базаром, десь за вокзалом, дивився, як бігали чогось по рельсах одинокі локомотиви і свистіли; дивився на пасажирів, але ні на хвилину та думка не одступала від мене. Я певен, що як би щось не так скоїлось, як я думав, я неодмінно на цьому збожеволів би. І не знаю, чи було б мені гірше з того.

Прийшов я додому так десь близько п'ятої години. Я знав, що Глафіра Семенівна з Котиком і Таньою підуть до Петровських, а Йван Кіндратович буде спати. Так і було. В квартирі, як звичайно, тихо і темно, тільки з Люсиної кімнати доносилося якесь шарудіння, хоча світла й не було видно. Глибоко зітхнувши і приклавши до грудей руку, мов бажаючи спинити серце, я підійшов до дверей і постукав у них.

— Увійдіть!—зачув я спокійно-холодний її голос.

Я ввійшов. Люся лежала на канапі і розглядала якийсь журнал, високо піднявши його до світла з вікна.

— А! це ви...—промовила вона, як мені здалося, розчаровано.

— А ви когось іншого дожидали?—спитав я майже пошепки, бо в роті мені пересохло і щось дуже здушило за горлянку.

— Ні, так...

Я помовчав і дивився на її шию та груди, що гостро випиналися з-під піднятих її рук.

— Очі... збавите,—машинально сказав я й сів коло неї на канапі.

Вона здивовано озирнула мене з-за журналу й, одсовуючись до стінки, холодно промовила:

— Вам стільців мало, чи що?

— Я коло тебе хочу!—грубо вирвалось у мене і я схопив її за руки вище ліктів.

— Ну, прошу!..—сухо одпихнула вона мої руки, але, доторкнувшись до неї, я враз якось заспокоївся і ще рішучіше взяв її за обидві руки і злісно й пожадливо прошепотів:

— Не смій!.. Ні слова! Ти—моя...

Очевидячки, сказано це було надзвичайно потужно, і вразило її, бо вона якось глянула на мене і прошепотіла:

— Пусти, я покладу журнал...

Я взяв журнал одною рукою і шпурнув його до-долу, іменно шпурнув, бо вже був певен, що візьму її,—допевнився з того жесту, яким вона поправила волосся на голові, з її мовчання, важкого дихання, з її прудких поглядів на мене.

І я взяв її... взяв, як покоївку, грубо і рішуче, бо вона—розпустна і похотлива, як павіян...

Але вона й хитра до того, як мавпа. Коли я виходив од неї, вона раптом схопила мене за шию і прошепотіла:

— Гляди ж: ти зробив мене жінчиною, мусиш зробити й жінкою...

Коли Люся може червоніти, то хай червоніє тепер, бо це була найбезсоромніша, найцинічніша брехня. Це була така нахабна і смілива брехня, що я тільки одсахнувся і мовчки почав дивитись на неї. Але вона наївно не помітила того, вважаючи мене через край дурним, і навіть погладила рукою по щоці. А мені хотілось схопити її за ці подлі жовті коси, шпурнути її об землю й топтати, топтати ногами це гидке, похотливе, розпустне тіло.

Я раптом крутнувся і мовчи вийшов од неї. І скоро я ввійшов до себе, я почув, що аж тепер виступають наслідки вчорашнього. Дике бажання, що натягувало мої нерви, скінчилось і я став—порожній. В порожній голові не було ні образів, ні гадок, тільки якісь нікчемні шматочки якихсь дурноватих, безфарбних думок. І в порожні груди вже ліз цей сірий і страшний жах; він ліз до мене з усіх кутків кімнати і я чув, що ось зараз він разом з цією тупою нудьгою почне ходити по моїх грудях, голові і холодний піт буде виступати по всьому тілі. Не було навіть смокчущого каяття, ні ниючої злости до неї, або до когось; я був сухий, без соку, з сукняним, безживним мозком і серцем з клоччя, в якому чадно димили жах і нудьга... І кров наче спинилась і кружляла на місці, викликаючи по всіх суставах біль і ломоту. І я зрадів їм, зрадів, бо знав, що ся ломота повинна стомити мене і стомленого, безсилового обмертвити важким сном.

Я вже не каюся. Я застиг в якомусь холодному одчаю. Я не присягався, я сам себе жахався й задубів увесь.

Три дні я нікуди не ходив, так що вже думали, що мене арештовано. На Люсю я не міг дивитись і уникав усяких зносин з нею. Я почував, що я таке щось зроблю з собою і з нею, що аж сам жахнусь. І через те навіть не дивився на неї.

Але треба було щось робити, треба було жити, а я й не вмірав, і не жив.

І я рішив.

Пам'ятаю, я ввесь якимось збігся в сій постанові, задубів, затвердів. І затвердівши, почув, що зробився дужим, що я набрався злісного рішучого настрою й ніяка сила не спихне мене тепер з цієї постанови.

Я пішов до Гаюри. Коли я прийшов до його, він сидів коло столу і стомленим, нудним поглядом дивився в вікно. Книжки перед ним не було,—значить, він не читав. Поздоровкався він зо мною мляво й навіть не звернув на мій хмурий напружений вигляд ніякої уваги. І це все— і нудний погляд, і млявість—було так чудно бачити у його, що я мовчки подивився пильно на його. Але він не звертав більше на мене уваги і щось нудно насвистував. Ні про побойовище, ні про мою „отлучку“ він нічого не говорив, наче й не трапилось нічого.

— Ну, що ж новенького?—спитав усе-таки я.

Він помовчав і наче знехотя відповів:

— Вночі арешти були... Знов чотирьох наших забрано... Друкарню також...

— Та-ак...—протягнув я.—Це вони, значить, чистять... Шпиги чи провокація?

— Чорт його зна! Та сами й винні... Лазять скрізь... Понаводили шпигів—ну, й забрали... Кохерман з друкарнею взято...—додав він тихше...

— Кохерман?..Так і її взято?..—і для чогось я перепитав:—її?

І я почув, що ніяк цього собі не можу уявити. Інші там—п'ять, десять, сто—це може бути; але як її можна було заарештовати—її, що так ще недавно сиділа ось тут і дивилась такими ніжними, покірливими очима на Гаюру,—я цього не розумів.

— Ну, певне, арештовано,—з млявою досадою сказав Гаюра; потім помовчавши, додав:

— А головне те, що вона ж усе діло прийме на себе. Я вже знаю.

І замовк, засвистівши щось, і знов почав стомленими очима дивитись у вікно.

Мені страшенно шкода стало його. Так жаль стало, що хотілось упасти перед ним навколішки, схопити руку його й цілувати, з слізьми цілувати.

Ми якийсь час мовчали. Десь над нами ходив хтось нерівними ступнями, то спиняючись, то знов ходячи. І це дратувало.

Мені вже не хотілося про себе говорити. Я дивився на його нудний профіль і думав:

— „Що тепер одбувається під сим черепом? І що вона почуває тепер там?“

— А ти щось хотів мені сказати?—не озираючись, спитав Гаюра.

— Так...—замнявся я.—Я хотів... Але як-раз такий час незручний...

— Це справа якась?.. Торкається організації?

— Та торкається...

— Ну, раз торкається організації, то незручний час тут не грає ніякої ролі.

— Воно так... Ну, все одно... Крім того мені треба сказати... Бачиш, я хотів тобі сказати, що я хочу зовсім робити в партії.

Він озирнувся і з слабкою посмішкою подивився на мене.

— Цього треба було сподіватись,—сказав він.

— Через віщо?—здивувався я.

— Так. Всі після активного якогось виступу з робітниками, на демонстрації, чи так... та ще й як попоб'ють там—завжди рішуче вступають до організації. Тебе побито?—посміхнувся він.

— Трохи, по голові... Вже пройшло... Та-ак,—роздумливо протягнув я.—Н-не знаю...

Аж тепер я виразно зрозумів, що справді мене наче охрещено в сій демонстрації, що вона зв'язала мене рішуче з тими, з ким я разом, як частина цілого, стояв там.

— Н-не знаю...—знов сказав я.—Але, крім цього, у мене єсть причина... (я похнюпився) та сама причина, що й тоді... Я не

можу так... Я повинен увесь, як є, віддатись справі, инакше... Ну, ти розумієш... Я розношу літературу, але це не те. Треба, щоб я так захоплений був, щоб не було часу про инше думати... І взагалі твердо почувати себе зв'язаним зовсім... Злитись з тією волею, що про неї ти сам казав...

— Так... Хіба знов?..—несміливо спитав Гаюра.

— А!...—махнув я з одчаєм рукою й почервонів.

— Ну, нічого,—живо промовив він.—Не можна ж одразу... А це ми зробимо... Ти на агітацію хочеш, чи на пропаганду?

— Мені все одно... Тільки в саму середину життя...

— Добре я передам в комітет.

— А коли я матиму відповідь?

— Коли?.. Хм... Сьогодні четверг... Я думаю—завтра година так у дев'ять увечері... Ти зайди до мене... Тільки, знаєш, тобі треба буде ще підготуватися, програму засвоїти, скласти іспит...

Він подивився на мене з усмішкою.

Другого дня я дістав позитивну відповідь, підручники до іспиту і повідомлення, що його призначено за тиждень.

Цілий тиждень я був у твердосуворому настрою. Дома я сказав, що починаю готуватись до державного іспиту і всі дбали про те, щоб мені не перешкожати. Про Люсю, Лещинського, про свій занепад я силкувався не думати нічого.

„Нехай собі... Мені все одно... Нічого мені тепер од них не треба“,—і ще суворіше накидався на роботу. Люся один раз спробувала була натякнути мені на нові наші відносини й навіть прийшла до мене сама в кімнату, але я, сухо перепросивши її, прохав мені не заважати. Вона удала здивоване, потім гнівне, далі зневажливе лице і нарешті, поважно коливаючись, гордо вийшла, протягнувши з погрозою:

— До-обре!...

І більш ніхто мені не заважав. Але тепер у мене не було вже того попереднього—веселого, празникового, напружено-бадьорого настрою. Я не прислухався, не придивлявся до своїх переживань, не думав навіть про те, що я живу. Я не вірив собі й суворий був до всього.

Іспит я склав добре і мені дано гурток робітників, з якими я повинен був працювати по спеціально ухваленій програмі.

Був морозний, ясний вечір. Ми мовчки йшли якимись темними й мені незнайомими улицями; тільки іноді мій товариш озирався, дивився на всі боки пильно й бурмотів:

— Тут шпиги люблять лазити...

Я ж про шпигів зовсім не думав. Мене в середині дріжаки хапали від хвилювання.

„Які вони?... Як я з ними буду?“—наверталося увесь час на думку й мені уявлявся все той робітник, що так здивовано підняв брови і впав на своїх товаришів...

Перше, що вразило мене, коли ми прийшли до них, це якась порожнеча в кімнаті: ні стільців, ні ліжок, голі стіни та якісь довгі лави з клунками якоїсь одежини під стінами,—очевидячки, то постіль була. Дерев'яний голий стіл сиротою, понуро виглядав під широкою стіною.

Їх було п'ять чоловіка і ждали ще двох. Де-які з них посміхались, де-які, мовчки стиснувши нам руки, серйозно дивились на мене, очевидно знаючи, що я повинен їх учити. Товариш зараз же пішов і я зостався з ними сам. Мені було ніяково трохи: я якось несвідомо чекав чогось іншого. Я гадав побачити бліді, бородаті, похмурі обличчя, зігнуті постаті з мускулястими руками, глухий кашель, суворі балачки. І замість того сі молоді, мало не дитячі, лиця, добрі і трохи соромливі усмішки, довірливі й допитливі погляди, в яких одбивалося сподівання чогось. Надто вразив мене один, якого хтось назвав Стьопою. Це був зовсім іще хлопчик з ясними, швидкими очима й дитячим ще пухом на твердих, чистих щоках. Він увесь час весело дивився на мене й ніби хотів щось спитати або сказати, але не зважувався. Потім прийшли ті двоє, і ми почали науку, себто всі вони поважно розсілись на лавах, а я став говорити „по першому пункту“ програми.

Мене кілька разів несміливо перебивали й запитували. І на одне питання я не міг одповісти, бо... бо не знав сам. Певна річ, я не подав і виду того, але мене проняв страх і сором; я бачив, що я сам мало тямлю те, чого взявся їх навчати. Мені було так соромно, що я навіть хотів один раз устати, попрощатись з ними і втекти додому. Але це й самому мені здалось чимсь диким і я говорив далі, напружено чекаючи, що ось-ось

хтось із них питає мене про якусь таку річ, од якої сором ще більше здушить мені серце, а губи бурмотітимуть:

— Так, так... Але це ми потім будемо розбирати... Потім...

А вони, ці молоді лица дивились на мене, вірили моєму знаттю і видно було, що вбірали в себе кожна мою думку, кожне слово. Я бачив, як за кожним образом вони вкривались то гнівом, то чимсь рішучим і похмурим.

Скінчивши „першу лекцію“, ми почали загальну балачку на більш конкретні теми: про роботу їхню, про відносини до хазяїнів, про умови наймів і т. и. Але, балакаючи про те саме, що я говорив, тільки в іншій формі, лица їм були спокійні, навіть добродушні. Один тільки, якого всі називали — Самосуд, увесь час на когось хмуρο нахвалаявся і з жалем говорив:

— Ех! щастя їхнє, що соціалдемократам не можна терористами бути. А то б...

Він змовкав і дивився кудись у куток.

Часто підіймалась запальна суперечка, яка затягалась години до одинадцятої. Нарешті я прощався з ними, призначав дні вчення й виходив,

На душі у мене було спокійно, чисто, легко.

Але тверда суворість не покидала мене. З тою ж самою напруженою увагою я читав, виясняв собі ті питання, на які не міг був одповісти; з тою ж самою непохитною, байдужою неввагою відносився до Люсі, до її ночувань „у подруги“, до своєї „чистоти“, і з кожним днем все більше вростав я в нове своє життя. Я вже мав другий гурток, з яким вів науку також двічі на тиждень; ходив на збірки пропагандистів, яких проводарем був той кирпатий добродій в окулярах; щиро обурювався разом з ними на якусь „нетактовну постанову“ комітету, сердився на вічну недостачу літератури й листків, іронизував над другими потайними організаціями,—словом, робився справжньою частиною сього життя, переживав усе те, що давало тільки воно.

Але найкращим, поетичним часом для мене була наука з гуртками. Тут мені ставало надзвичайно просто, затишно і легко. За все моє життя мене ніхто не любив, ніхто не зустрів мене радісним, блискучим поглядом, ні у кого я не бачив до себе теплої, щирої усмішки; моя особа чужа була для всіх, байдужа—і того, може, вона й була така нудна та нецікава. А тут

я наче скидав із себе офіційну одежу й передягався в хатню— зручну, легку і просту. І я почував завжди, що від цього я стаю м'яким, живим і навіть ніжним. Думка моя працювала на диво легко і гарно,—так гарно, що я навіть сам ніби дивився з боку на себе й дивувався. Бо мене там чекали і любили. Так! Вони любили мене, я бачив це. Вони любили мене, бо я здавався собі й їм хорошим і добрим. Але, ні! Я справді не брехав їм, бо я жив їми, я не лукавив з ними, бо вони були „я“ для мене.

Так! Це були гарні, чисті моменти! Я завжди виходив од них спокійним таким, чистим і легким, як повітря після дощу. Я так поважно ступав по цих темних, глухих переулочках, почувуючи себе вже рідним, близьким до них, почувуючи, що я— частина і справжня, потрібна частина сієї творчої, трудящої армії борців. Мені вже не здавалось чимсь чудним і, як хлопчикові, приємним страшна назва „соціяліст“, як це було за часи, як розносив літературу; я знав, що я живу користно тепер, не даремно, що є для чого жити.

Але більше я боявся думати. Я боявся зазирати назад, критикувати, аналізувати і хвалити або гудити. Думка моя привиклим рухом, як м'яч, стала одстрибувати від „усього того“, не вмючи впитися в його, не сміючи задержатись там і утворити собі необмежні простори. Я боявся. Я не зважувався навіть радіти, коли мені хотілось того, і суворо одхиляв усе, що не торкалось „роботи“. По мені навіть не знати було гордого самовдоволення, як перше, коли мої „буржуазні“ знайомі, зустрічаючись зо мною, дивувались переміні зо мною. Я з досадою одмахувався од них і йшов собі далі. Я боявся себе.

І не дурно я боявся! Не дурно боявся своєї подлої, гнилої, нікчемної натури. О! я почував, що вона гнила, що їй важко в здоровій атмосфері, що перша хуртовина похоти рознесе стіну моєї суворости.

Ся хуртовина налетіла.

З деякого часу я став почувати якесь невдоволення, якусь нудьгу та тугу. Я іноді несподівано ловив себе на тому, що думав про Люсю, а се перше не могло бути несподіваним. Тоді я починав швидко ходити по кімнаті, терти собі голову руками й лютувати. Іноді, вертаючись з учення, я уявляв собі „її“, що десь сидить і дожидає мене. Я бачив раз одну картину „Дожи-

данья“: сидить якась дівчина і жагучими, напруженими очима дивиться кудись і в сих напружених очах, що чекають чогось, ніби ловлять кожен звук, я бачив стільки кохання, стільки невимовної любові, що я не раз потім згадував ту картину. І, згадуючи, почував з якимсь гірким сумом, що мене так ніхто не чекав і не чекатиме. А я іноді уявляв собі це. Не Люсю, о, ні! Другу, чисту, чесну, розумну, зважливу... Але уявивши, я проти волі якось думав: „ні, навіть така не вирятувала б мене!.. Не вирятувала б!“ І знову зловивши себе на цьому, я прожогом і насильно починав думати про друге, про те, що Самосуд ніяк не одвикне говорити „буржаузія“, що конче треба завести зносини з слюсарями від Рейфельда і т. и. Перше я цілком щиро і природно не дивився ні за обідом, ні за вечерею на Люсю, а тепер почав кожного разу *навмисне* не дивитись, не думати про неї і від цього, коли не дивився, то весь час думав і бачив її. Правда, я думав, що вона нерозумна, нерозвинена, брехлива, розпустна, що хоче „піймати“ мене, що я не оженюся з нею ні за що, але я думав. Почав і про „чистоту“ свою думати і навіть вираховував, що від мого „занепаду“ минуло тридцять чотирі дні. Я чув, що се не дурно, що суне на мене щось страшне, але я боявся зважливо подивитись на його і тільки наче якось зібгався весь. Воно й прийшло і стерло мене, нікчемного.

Насував вечір, мій колишній улюблений час; тінів не було й від усіх предметів віяло невимовною тугою і смутною задумливістю. Мені треба було йти на збірку пропагандистів, але я сидів непорушно на ліжку і з якимсь щемлячим сумом дивився на улицу.

„А життя немає все-таки!... Немає фарб, соку... Нема мого розмаху... Страх і боротьба з собою, з своїм тілом... Коли ж кінець, коли?..“

І допитливо дивився я на улицу; глухо долітали звуки звідти, наче й вони були вкриті тим пухким, схожим на бавовну снігом, що лежав на покрівлях будинків. В квартирі стояла німа тиша. Проносилось перед мене нудне тепер лице Гаюрине, його ніс, що зробився тонший і блідий; соромлива пропагандистка, яка перш почервоніє, а потім почина говорити; шмуклер Мойсій, що вимовляє „скомпротивний“ замість „конспиративний“ і ще

якісь обличчя, постаті, але без усякого зв'язку й логіки. А в грудях щеміло-щеміло... Зачулась десь чиясь хода.

Жду я, жду, не дождуся желанного ча-а-са-а,

раптом голосно розлігся в вітальні наспівуючи Люсин голос, і я почув, як у мене дуже забилося серце, в роті зробилося сухо й якесь незрозуміле хвилювання забилося по мені.

— „А що як вона зайде до мене?“ подумав я, але не пам'ятаю, щоб злякався від того. Навпаки, я почав з напруженою увагою стежити за шелестом її ходи. Ось вона пішла до столу... а тепер до піяніно... Ноти шукає... ні, книжку мабуть... Іде!... Сюди!...

Коло моїх дверей шелест затих.

— Олександр Петрович!—почувсь її голос.

— Увійдіть!—хрипло сказав я і прокашлявся.

— Ви дома?—зупиняючись біля дверей, спитала вона.—Я хотіла одну книжку... Мабуть ця дурнепа Таня занесла з їдальні до вас... Можна пошукати у вас на столі?

— Будьте ласкаві...—пробурмотів я.

Вона мовчки підійшла до столу і, обвіявши мене пахоцями, дуже нахилившись до столу, стала розглядати книжки. Вона була зовсім близько від мене, так що я виразно бачив її профіль, а круглий, обтягнутий лікоть її мало не зачіпав мене. На мене щось враз ударило душним, гарячим, диким. Я хутко встав і почав ходити по хаті, проти волі жадно зупиняючись коло неї і знов рвачкими ступнями обходячи. А вона все копалась там так помалу і довго.

— Може допомогти вам?—зупинився я близько коло неї.—Яка книжка?... Товста? В палітурках?

— Так...в палітурках...—тихо, майже пошепки одповіла вона і се шепотіння докінчило все. Я став також дивитись на книги, перевертати їх, зачіпатись своїми руками за її руки, і вже рішуче нічого, крім цих рук, не бачив.

— Ви тільки заважаєте...—ще тихіш і ласкаво прошепотіла вона, не дивлячись на мене.—Тікайте... я сама.

І злегка одвела своєю рукою мою руку...

Ми книжки не знайшли.

І перший раз у той вечір я не пішов на збірку.

„Е! все одно... Пропадуть, так пропадуть!“—з якимсь загонистим одчаєм стояло в мені, і я силував себе, щоб не дослухатись до того, що почало гризти десь там у серці, і навмисне розпитував її, що вона робила ввесь час, як жила, а сам одмагався жартами, коли й вона почала допитуватись про причини мого чудного поведження з нею.

Словом ми помирились. Вона навіть спробувала удавати, що ніби плаче від тої образи, що мала від моєї невічливости, але це їй не зовсім удалось і вона заговорила про наше весілля. Я не сперечався і навіть потакував, згожуючись, що дійсно, поки не скінчу університету, нема рації робити весілля.

— А папі й мамі сказати, Сашко?—лащилась вона і, як маленька дівчинка, зазирала мені в вічі.

Мене неприємно дряпнула ся інтонація, але сама пропозиція серйозно злякала.

— А! На віщо то?—байдужим голосом сказав я.—Пропаде тільки поезія вся... Все одно ж давно всім відомо, що ми перемося...

— Ну, добре, мій котику!—покірливо зітхнула вона і мрійно поклала голову мені на плече.

Це було так кмічно, що я мало не зареготався.

— А ти не одуриш, не покинеш мене?—раптом спитала вона і журливо й глибоко зітхнула.

Я помовчав, щоб голосом не зрадити свого роздратовання, і нарешті промовив:

— За кого ти мене маєш?.. Хіба я...

— Вірю!—перебила вона мене й кинулась цілувати, я злегка визволився з її обіймів і заходив по хаті.

— „Ах, на віщо я це зробив?... Навіщо це?“—з нудьгою заніло у мене в грудях. „Сказати хіба, що я все знаю про Лещинського, порвати всяку надію на шлюб і скінчити все разом?“

І от, пам'ятаю, коли я це подумав, так в ту ж мить почув, що сього ні за що не скажу, бо це був би кінець, а кінця... я не хотів. Я не признався сам собі тоді, що *не хотів*, а просто не захотів про те думати й постановив зоставити „на потім“.

І от це „на потім“ стало панувати надо мною. Кожного дня я збирався зробити рішуче повстання і кожного дня я одкла-

дав „на потім“. Я став жити якимсь неприродним хворим життям. Декілька днів я читав, працював, мучився, каюся, заглажував свої провини перед організацією, з небувалим запалом і захопленням працював у гуртках, захоплюючи й їх. А в один вечір все раптом змітав якийсь дикий вихор, все счезало кудись і я бачив тільки Люсине тіло, чув тільки її фальшивий голос—і без сили, без волі робив усе, що вона хотіла. На щастя вона не знала, навіть не догадувалась про мою належність до організації. А може це й на нещастя було, бо може все якось інакше б вийшло. Але у всякому разі вона вірила, що я готуюсь до державного іспиту, й не дивувала з того що я й дома працював та ще й ходив кудись. Але за першим її знаком я все кидав і робився її рабом. Вона веліла часом вести себе в ресторан, брала окремий кабінет, замовляла вина, наїдків і страшенно багато пила. А випивши, оповідала мені такі речі, яких я навіть не чув. Оповідала про своїх підруг і сміялася з моєї наївності; оповідала про знайомих дам, про всякі брудні сторони їх інтимного життя. А скільки вона знала „скоромних“ анекдотів, скільки самої похотливої фантазії в неї було!... О, яка вона була розпуста, цинічно розпуста! В тверезі хвилини я просто жахався, але коли вона звеліла мені вести її в баню, коли напувала мене й реготалась з моєї соромливості, я робився якимсь диким, божевільним. І їй це дуже подобалось.

Це якесь божевілля було! Часами я почував, що ми обоє божеволіємо, що це не може, не повинно так бути. І не міг, не мав сили скинути це з себе. Я почував себе рідною їй, сій нещасній, хворій, безнадійно хворій людині. Я почував, що зростаюся з нею; і це почування, доходючи до свідомості, холодило мою душу безнадійністю й одчаєм. І страшно було.

Але найстрашніше було те, що я не кидав того, другого життя. Навпаки, я судорожно чіплявся за його. Я, як і перше, ходив скрізь, „робив“ і не так собі, не по інерції, а може ще з більшою щирістю, з більшою вірою в велике діло. Але це була не спокійна, регулярна робота, се було тепер щось поривчате, недуже, спорадичне. Я то сидів апатично на збірках, нічого майже не розуміючи, плував усякі доручення і не вмів виконати самого дрібного; то раптом оживав, виконував усе легко, гарно, навіть з власної ініціативи й дивував усіх. Вони не розуміли

мене і тільки Гаюра іноді дивився на мене пильним поглядом, але я, як виноватий цуцик, уникав сих поглядів і силкувався навіть менше зустрічатись з ним на-одинці.

Так було щось з місяць. Я став ніби рівнішим; став через те, що знов почались скажені головні болі, нудьга, безсилість; а від того почались уперті, невідступні думки.

І я став думати одверто і рішуче. Я думав, що насамперед треба скінчити з Люсею. Друге, виїхати од них на другу квартиру. Це значить... це значить порвати з своїми „близькими“ все. Та хоч би батько й помирився з тим, що я не оженюся з Люсею і прислав би далі гроші, все одно так тягнути не можна. Рвати, так рвати все, до останньої ниточки. Тоді тільки можна служити одному богові, а двом разом не можна.

Але тут то й виявилось те, що недурно виховували ви в мені 25 років. Я навмисне став уявляти собі картини майбутнього життя після рѳзмиру: нужду, недоїдання, вічну шуканину „уроків“, діряві черевики, якусь голу, брудну кімнатку... Навіщо те все? Хиба це справді так потрібно? Хиба не можна жити чисто, в достатку і служити ідеї?... Та через віщо я повинен рвати з тим осередком, що був рідний мені? Через віщо я мушу конче до робочого класу йти? Через віщо тільки робочий клас скаже нову правду, чому другий клас цього не може зробити? Чому не все громадянство, а тільки частина його? Можу ж я в другій ближчій мені частині „робити“, наприклад, серед студентів, гімназистів, то-що. Хто ж ближчий до робітників, хай іде до них.

Коли б мені сі питання прийшли в голову раніше, я б може й схопився за них і з чистим сумлінням одійшов би від „роботи“, як відходять другі, але я вже знав, з тої ж програми знав, скільки тут лукавої брехні та облуди. Я ж сміявся з таких добродіїв, а тепер сам на їхню стежку сходив!

І мені робилося нудно, і не вбачалося ніякого виходу. А тут ще, як навмисне, виступала Люся, тягнула мене і повторялося старе.

І не раз я думав покинути організацію, але тут вставало грізне, морозне питання: а чим же жити?

І я чув, що скоро тільки покину, то це буде моя моральна, а через неї й фізична смерть.

І знов думав порвати з „близькими“. І знов не було сили.
І так без кінця...
Але кінець прийшов.

Кінець буде.

В. Винниченко.

* * *

На землю май прийшов... Дівчино, май!...
Колись він квіти сипав нам під ноги...
Веселих співів хочеш ти... про рай?...
Співати їх тепер не маю змоги.

На землю май прийшов... Дівчино, май!...
Рожеві надиха він сні дівочі...
Веселих співів хочеш ти... про рай?...
В самої ж сльози випливали на очі.

Веселих співів хочеш ти... про рай?
Забув я всі пісні—і лиш єдину,
Котру надхнув мені наш бідний край,
Співати можу я тепер, дівчино!

Ії співатиму я так тобі на май,
Щоб серця згуки болем залунали,
Щоб голос їх почув наш рідний край,
Як тих, яких йому про май співали.

Коли б же тільки їх почув наш край
І співом тим задріті люди встали...

.
На землю май прийшов... Дівчино, май!...
А скільки ж то маїв тих ми проспали?...

М. Черкавський.

Цівільний шлюб і шлюбна розлука на Україні.

I.

Не раз нам доводиться чути й по газетах читати, що у нас на Україні люде, одбувши „весілля“, не скоро потому вінчаються, не надаючи вінчанню великої ваги, й одбувають його часом через кілька тижнів ¹⁾, часом через півроку або навіть через рік ²⁾. Буває і навпаки: повінчавшись, довго не справляють весілля, і через те шлюб не вважається довершеним. Недаво в „Громадській Думці“ подано було звістку ³⁾, що в с. Старій Басані Козелецького повіту трапився такий випадок. Селянин з села Кулажинець, Кость Козюба, висватав собі дівчину й пішов до священника вмовлятися за вінчання. Але через віщось вони ніяк не могли погодитися. Тоді Козюба зробив так: написав своїй молодій такий папер, що він бере її за жінку і приймає на себе всі обов'язки законного чоловіка; після того в молодій відбулося весілля і молодий повіз свою молоду жінку до себе додому. Весілля відбувалося, як звичайно ведеться, і люде казали, що Козюба зробив добре.

Ще кращий зразок відомий нам з Борзенського повіту, в Чернігівщині. В одній волості, в волостній князії „договорів“ між иншим вписано кілька тому літ умову такого змісту: „такого то року, місяця і дня я, підписаний (такий то) і підписана (така то), записуємо умову нашу в тому, що ми беремо шлюб на спробу („вступаємъ въ пробный бракъ“) сроком на три годи. Як хто з нас не додержить сієї умови, той мусить сплатити другій стороні за кару („неустойки“) стільки і стільки“ (чоловікові

¹⁾ С. Красилівка. Чернігів. губ. („Жизнь и Искусство“, 1900, № 8).

²⁾ С. Купеваха, в Харьківщині (відомість подала п. М. П. Грінченко).

³⁾ № 44, „З українського життя. Цікаве одружіння“.

призначено більше, жінці—менше). Умову заведено до книги, засвідчено свідками і припечатано печаткою волосного старшини ¹⁾.

Тут вже ми маємо формальний акт цивільного шлюбу, який точнісінько нагадує нам „шлюбні інтерцязи“ XVII в. на Україні, де також молоді обіцяли „додержати одно другому слово вѣры“ і повинні були платити великий „заклад“, як що хто не додержить слова.

І це з'явище, що люде головну силу покладають в умові, в „сватанні“ та „весіллі“, а не церковному вінчанні, не аномалія якась, не виломок із права звичасвого нашого люду, а споконвічний, традиційний народній звичай на Україні, широко уживаний в давніші часи й обмежений урядовими приписами та заходами духовенства тільки вже найбільше в XIX столітті. Внутрішня історія люду українського, духове його життя в ріжних прѡявах в XVI, XVII та XVIII століттях (за часів самостійного, так чи пнак, життя української нації), містить в собі велику силу цінних здобутків народнього духа, вільнолюбного і здатного до всього поступового більш, як інші які славянські нації. Звертатися до часів минулих, не страхаючися „старовини“, як чогось такого, чого ніби то не варто вже й згадувати,— дуже не вадило б і в наші новітні часи, коли громадянство бореться за новий кращий лад, намагається з усієї сили запровадити кращі форми громадського життя, звичайні вже на заході Європи. Одна з таких форм—це справа цивільного шлюбу та шлюбної розлуки, якою *вже* не клопочуться на Заході, та про яку *ще* занадто мало клопочуться в російській державі. Найбільш це мабуть сталося через те, що простому людові московському,— не кажемо про інтелігенцію,—що з певних причин має прирожденний нахил до формалізму та абсолютизму, принаймні в приватному житті, справа ця—річ байдужа і, не відповідаючи його традиційним поглядам, за сучасного стану його культурности здається йому не тільки байдужою, а навіть грішною, неморальною. Цілком щось пише бачимо на Україні. Цивільний шлюб, снільне життя

¹⁾ Відомість подав мені д. Н. В. Котляревський. Останній, зацікавлений цією умовою, довідався згодом, що ця пара, поживши півроку снільним життям, упевнилася один в одному і повінчалася.

„на віру“, для люду українського не новинне та нечуване щось. до чого ще довго навикати треба, а цінна культурна спадщина з попередніх часів, з тих часів, коли на заході Європи цивільний шлюб тільки що почав ще набувати права на існування. Новіші часи, навпаки, тільки викорінюють з ужитку народнього те, що колись було звичайною, „світовою“ річчю для всіх. Безперечно, настане колись той час, коли і в нас справу цивільного шлюбу розв'язано буде так, як і по Західно-європейських краях, і тоді в світогляді нашого люду не станеться дуже гострої відміни, яка мусить бути у народів з іншими традиціями історичними.

Справа з цивільним шлюбом та розлукою на Україні в давніші і в наші часи така цікава і так велико важить, що варто поглянути на неї глибше, в корінь, обернувшись до часів повстання цієї правничої інституції взагалі і розповсюдження її на заході Європи і у нас, на Україні.

Цивільний шлюб, супроти звичайного, церковного шлюбу, має ту одмітну рису, що відбувається він перед заступництвом державної влади, без участі церкви. В давній християнській церкві значіння таїнства прикладувано до самого шлюбного пожиття, а не до тих церковних церемоній, без яких в наші часи шлюб, принаймні у нас, вважають „незаконним“; тоді треба було тільки повідомити духовну власть, єпископа, про намір узяти шлюб. В VI віці, за часів Юстиніяна, шлюб без повідомлення полишено було тільки для простіших станів, а особи станів середніх та вищих повинні були перед церковним адвокатом і на очах трьох свідків уложити шлюбну умову, визначивши віно молодої та подарунки молодого. Отже ще тоді й багато пізніше не вимагалось од тих, хто бере шлюб, церковного вінчання. Лишень у IX віці, за імператора Лева Мудрого, шлюб без вінчання в церкві оголошено було незаконним, хоча для рабів та кріпаків вінчання не було обов'язковим аж до кінця XI століття. Взагалі на заході довго, принаймні до XVI століття, не вважалось гріхом, коли шлюб відбувався без участі церкви: вкоренився погляд, що то річ цілком байдужа, чи буде про згоду на шлюб заявлено перед священником, чи тільки перед нотарем та свідками. Аж року 1579 у Франції, наприклад, видано Клуаський ордонанс про обов'язковість церковного вінчання на очах чотирьох свідків. Але як раз в то-

му ж таки XVI століттю, з початком реформаційного руху в західній Європі, цивільний шлюб, в сучасному його значінню, набирає знов сили, і при кінці XVI та в XVII століттю попереду всього вкоріняється він в Нідерландах для осіб, що не захочуть або не можуть инакше шлюб узяти. Щоб шлюб законний був, треба тільки заявити про згоду державному урядникові, який зараз же й заводив в офіційній метриці статю про шлюб. В Англії року 1653, за Кромвеля, видано було закон, що цілком усувував духовенство од участі в шлюбній справі. Правда, згодом закон цей був скасований, і аж року 1753 (акт лорда Гардвина) встановлено було певну форму того, як брати шлюб, відповідно до обрядів англіканської церкви. Тепер в Англії закон з року 1836 (білль лорда Джона Росселя) припускає факультативний цивільний шлюб для диссидентів, яким дано волю брати шлюб або за участю церкви, або й без неї. Але в усякім разі, так чи инак, треба звернутися попереду до цивільного урядника, щоб він зареєстрував шлюб.

У Франції Клуаський ордонанс відкинуто аж року 1787, та й то тільки для протестантів, яким дозволено брати шлюб не тільки перед католицьким попом, але й перед урядовою особою— місцевим судією; закон про *обов'язковість* цивільного шлюбу видано аж за часів революції (р. 1792): шлюб, як кожний контракт, і береться і зривається за згодою заінтересованих осіб. Цей закон увійшов згодом і в *codex* Наполеона, при тому ті, хто захотіли б і церковний шлюб узяти, можуть це зробити лишень відбувши цивільний шлюб: легальність шлюбу залежить тільки від його цивільного, а не церковного моменту.

В Германії імперський закон про те, що шлюб конче мусить одбуватися цивільним порядком, видано року 1875, в Італії—1866, в Іспанії—1870, в Румунії—1865, в Швейцарії—1876, в Австрії—1870, в Швеції—1873, а в Норвегії—то ще р. 1845, але в де-яких державах поруч з цивільним шлюбом мусить бути обов'язково й церковне вінчання. Взагалі форма цивільного шлюбу в західній Європі така: призначеного часу до шлюбу (у Франції за тиждень, в Германії за два тижні) урядник цивільного стану (*l'officier de l'état civil*, *Standesbeamte*) двічі повинен оповістити по часописах про шлюб, що має бути; потім в громадському урядовому місці на очах свідків (у Франції чотирьох, у Германії двох) урядник

5*

той вичитус належні до шлюбу документи (про особу обох молодих, про згоду батьків та ин.) та де-які закони і, вислухавши обопільну згоду на шлюб, іменем закона оповіщає, що данні особи взяли шлюб. Регистрація, тоб-то запис в шлюбну метрику, відбувається там таки, і шлюб з того часу законний і має всі юридичні наслідки.

Така коротенька історія цивільного шлюбу й істота його на заході Європи.

II.

Перейдемо тепер до історії цієї форми шлюбу на Україні. Відомо, що ще в XII столітті прості люде на Русі не йшли до вінця; вінчано тільки боярів та князів. Та вже з того часу починається змагання духовенства завести виключно церковну форму шлюбу, і цього помалу воно й досягає, але ще в XVI та XVII вв. на Україні не тільки прості люде, але й панство, бояре та земляне тримаються давнього погляду на шлюб, як на акт суто-цивільний, заснований на вільній умові тих, що хочуть до його пристати. А щоб умова ця мала законну силу, треба було виконати певні форми, яких вимагав тодішній закон і звичай народній. Закон вимагав, щоб умова уложена була одверто, при свідках, щоб зроблено було формальний документ, і документ цей заведено в актові книги; а звичай тогочасній вимагав, щоб додержано було стародавнього обряду чи ритуалу в формі *весілля*, яке й досі велику вагу має в селянському шлюбі, а в ті часи ще більшу мало. Певно, духовенство й тоді намагалося, щоб забрати шлюб в свої руки, перенісши вагу його на церковне вінчання; до того ж ніхто і з людей побожних не був противний церковному обряду, але факт той, що шлюб уважався законним і без церковного посвячення, аби лишень форм звичаєвого права додержано. До таких виводів про шлюбні відносини на Україні і в західній Русі прийшли відомі дослідники української історії—О. Левицький та М. Владимирський-Буданов. Перший в своїх цінних актових матеріалах, використаних найбільше на сторінках „Кіевської Старини“, подає чимало відповідного матеріалу, що стверджує існування в давні часи на Україні цивільного шлюбу. Так, напр., року 1634 на Волині, в господі православних панів Стрібилів, відбувся „змовинг“ доньки їхньої Катерини з паном Яном

Ірмолинським. На змовинах тих був і відомий митрополит Петро Могила. Митрополит між иншим по змовинах зараз і повінчав молодих. Здавалося б, коли вже молодих повінчано,—щд лишається, як не одбути весілля? Адже ж *шлюб* уже взято. Та люде того часу були цілком иншої думки: вони гадали, що до шлюбу ще далеко, що справа тільки ще в самому початку стоїть. І справді, по змовинах та вінчанні, засіли укладати „шлюбну интерцизу“, в якій між иншим була й умова що „актъ весѣльный“ має бути першого тижня по Зелених святах року 1637,—отже *через 2½ роки після вінчання*, а до того часу молода лишилася жити у батьків, і її, як і перше, звали „панною“, „*будущою* малжонкою“ свого повінчаного жениха!..

Яку ж силу, коли так, мало вінчання у церкві? Ніякісінької: умову цю, вже освячену церковним обрядом, прирівняти можна до звичайного цивільного акту, яким вона й була справді, і вже жадним чином не можна було його погодити з церковними постановами; а проте найвищі духовні особи—митрополит Могила та архимандрит овруцький Кизаревич—не тільки не були противні „шлюбній интерцизі“, але ще й сами, за свідків, ствердили її своїми підписами.

Другий приклад пізнішого часу. Року 1726 шляхтич-русин Василь Виговський скаржився Овруцькому гродському судові на панів Вербицьких, що вони змовили за нього доньку свою й навіть *повінчали* її з ним, а потім не додержали умови: не дожидаючи „акту весѣльного, отдали ее замужъ за иншого“. Цікаво те, що Виговський зовсім не домагається прав на особу своєї вінчаної молодої, а тільки претендує „за шкоди і дизгоноръ“,—як раз так, як претендували за недодержання шлюбної умови і в тім разі, коли не було ще вінчання, а тільки „заручини“:

Третій приклад—ще пізніший, аж з року 1789. Того року єпископ Новгородсіверський і глуховський Іларион видав до свого духовенства „указ“, в якому наказує йому доглядати краще пастви, бо священнослужителі „по обвѣнчаніи, брачившихся лицъ распускають в разніе домы, кои в оних до називаемого по их обичаю брачного „веселія“ живуть по нѣскольکو лѣтъ, а нѣкоторія из них послѣ оного таинства и къ вѣчному между собою разлученію поступають“.

Таких прикладів можна б набрати багато. Та вже й з наведених оце, здається, можна бачити, що церковне вінчання на Україні в XVI, XVII та XVIII століттях не було конче потрібне для того, щоб шлюб уважано „законним“ перед громадянством і навіть перед державою, і хоч церковний обряд цей дуже часто відбувався, але він мав значіння лишень акту релігійного, а не правничого.

Не вінчання узаконювало шлюбне пожиття: повінчані молоді так само без труднощі могли порвати до „акту весільного“ інтерцизу, передшлюбну умову, як і не вінчані, а тільки ще „змовлені“ та „заручені“, і не од вінчання починалося шлюбне пожиття, а тільки од „весілля“. Як відгук того, і досі у нас на Україні є звичай, що повінчані молоді не мають права жити разом, як чоловік та жінка, поки не буде справлено весілля: це певна вказівка на те, що в давні-предавні часи „акт весільний“ не був, як тепер, лишень ритуалом, без якого не годиться обійтися, а вважався справді за акт правничий. „Нема сумніву,— каже небіжчик Ол. Кистяковський,—що *весілля*—найдавніша передхристиянська форма шлюбу, над якою хоча церковний шлюб і взяв гору, але яка й досі свято виконується українським народом і з якої тільки й починається супружне пожиття, а не з вінчання в церкві“. І в давніші вікя само українське духовенство,—не тільки нижче, але й вище,—поблажливо погожувалося з тим давнім народнім поглядом, що не вінчання, а весілля є початком шлюбу,—що вінчання—церковна справа, принесена звідкілясь з чужини і мало потрібна. Відомо, що київський митрополит Іван (1180—1189) в „Церковному правилі“ вказує на звичай простого люду брати шлюб без благословення церкви, бо вінчання, мовляв, потрібне тільки князям та боярам. Трохи пізніше, в правилі митр. Максима (1283—1305) маємо вказівку, що шлюб одбувається „без благословенія церковного“. Навіть у давніших московських митрополитів, як Петро (+ 1326), Кипріян (+1405), Фотій, які ще не вийшли з-під київського впливу, подибуємо скарги, що християне „не по закону живуть съ женами, безъ благословенія поповскаго понялися“.

В окружній грамоті польського короля Жигмонта I року 1509 стоїть: „мовяль намъ нареченный митрополить Киевский и всея Руси Юсифъ, штожь деи тамъ многие люди Русь въ тыхъ мѣстѣхъ

незаконне мѣшкають, жєны поймаючи не вѣнчаються, а урядники за такихъ стоять“; таке саме й по інших літературних та правничих пам'ятках українських. Але з того часу, як українська церква почала підлягати новозаведеному св. Синодові, і на Україні почали заводитись московські церковні порядки і звернуто було увагу й на звичаї українські що до шлюбу. Року 1744 св. Синод видав за згодою цариці указ, в якому наказувалося: не пускаючи повінчаних з церкви, брати з них обіцянку, що вони негайно, не дожидаячись „весілля“, почнуть жити шлюбно, а хто з повінчаних буде до весілля жити нарізно, тих вишукувати, доносити про них архiereєві й накладати на них епитімію, неначе за чужоложство. Та, звісно, накази такі звичаїв народних не переробили, а тільки ще більше понижували в очах парохвіян духовенство. Народня совість карала ганьбою кожного, хто до весілля здумав би жити шлюбно. Більш того: ще при кінці XVIII ст., як що через віщось весілля надовго одкладалося на після вінчання, то молоді часто й зовсім розходилися—точнісінько так, як це на Україні в XVI—XVII ст. часто діялося. Та ще й тепер у нас, як що чому-небудь вінчання і весілля відбуваються не разом, жоден чесний господарь не допустить, щоб донька його зараз же жила з повінчаним молодим, як з чоловіком, а вимагатиме, щоб молоді до весілля були, як і в старовину,—„молодик“ і „молодуха“.

III.

Як бачимо, на Україні ще з часів литовського та польського панування встановився був у громадянстві особливий погляд на шлюбне пожиття, що виразно розрізнявав *шлюб* (цівільний—з нашого погляду, або шлюбну умову) і *весілля* (вінчання, торжественна шлюбна церемонія і початок шлюбного пожиття). Шлюбна умова мала підставою обопільну згоду молодих, затверджену волею батьків, як що вони живі були, та присутніми свідками й записом умови в актові книги в „городському“ суді або магістраті. І вся сила, очевидно, була в тій умові, бо як що її доводилося чому-небудь зірвати, то повінчані не вважалися за шлюбних чоловіка й жінку і розходилися, заявивши тільки про це на письмі в „книгах городських“ та магістратських, часом в присутности духовної особи. Таким саме способом розходилися по добрій волі

її ті, що вже кілька літ жили шлюбним пожиттям, а хотіли б узяти новий шлюб. Хоч священників і кликано часом, щоб вони були під той час, як „розлучні листи“ укладалися, але взагалі дозволу духовної влади на розв'язання рук не треба було, бо якогось спеціального „послѣдованія“ або „чина“ церковного на те не було, та й зараз нема. Для того треба було правничої постанови, але видавав її не духовний, а цивільний суд, та й цей останній був тільки свідком чи посередником для тих, що по добрій згоді одне одного одкидаються: він тільки заводив у книги цю справу для відомости усім, кому може потреба в тому буде. Що був такий порядок розлучних актів на Україні—це і трохи не свідчить про занедбання або брак добрих звичаїв у нашого люду. В Статуті Литовському та інших судових збірках, якими тогочасні суди керувалися, за злочини проти шлюбу визначено було кари, які вражають нас своєю немилосердністю; але закон і суд що до шлюбної розлуки зважалися на саме подружжя в тій надії, що це найкращі судді в своїй особистій справі.

Під вільною шлюбною розлукою звичайно розуміємо обопільну постанову чоловіка та жінки, коли між ними немає згоди та любови, одкинутися одне одного. Часто також шлюбна пара розлучається, коли жінці не стає терпцю вже від знущання чи взагалі лихого поведження чоловіка. В народніх піснях наших додержалася ще й досі слабенька згадка ще з тих часів, коли чоловікові та жінці можна було розійтися, „не маючи доброго мешканя“, особливо через надмірне п'янство чоловіка. В одній давній пісні співається:

Ой ти п'єш та гуляєш,
Не говориш зо мною:
Довелеться, мій нелюбє,
Розійтися з тобою.
Ой піду я до попа,
Скажу йому стиха:
„Розв'яжи нам, попе, руки,
Бо нароблю лиха!
Я невірну дружину
Та навіки покину,
А сама піду до роду.
З родом не загину!“

В давніші часи, в XVI та XVII ст., на Україні дозволялося шлюбним людям розходитися, як що між ними поставали „великія

разниці и раздори”, — причина, яка сама з себе, по церковним законам, не дає права на розлуку. „Тут світський, народній погляд на шлюбне пожиття, як на сполучення двох люблячих та рівноправних осіб, — говорить проф. Сумцов, — узяв гору над церковним означенням шлюбу на принципі доживотнього звязку чоловіка й жінки, з старшинуванням першого, незалежно од їх обопільної згоди і любови після шлюбу“. Коли яка пара жила „въ станѣ малженскомъ черезъ колко годъ не маючи доброго мешканя межъ собою“, тоді вони „одинъ одного зъ стану малженскаго выпускали“. Росходилися після обопільної згоди й попередю обміркувавши усі справи разом з родичами чоловіка й жінки. Чоловік та жінка давали один одному при свідках „разлучные листы“, визначали при тому, до кого мають перейти діти, односили й давали завести такий „разлучный листъ“ в „городську“ актову книгу, і на тому був край: кожна сторона з того часу ставала вільна і як чоловік, так і жінка могли знову взяти, з ким хотіли, шлюб.

Наведемо кілька прикладів того, як дивилися, люде в ті часи на шлюбну розлуку та яким способом її робилося. Року 1683, в Кишиньському (в Полтавщині) сотенному суді виникла справа: козачка Ганна Петрашиха скаржилася на свою пасербицю Гальку за те, що вона пускає про неї між людьми недобру славу. Суд виправдав Петрашиху, але за те звернув увагу на особу пасербиці Гальки і од протопопа полтавського одібрав такі відомости: „Галка Петрашківна, мѣючи живого мужа, зъ другимъ нецнотливимъ понялася и безъ благословенія моего и безъ вѣдомости парахияльного своего священника взяла шлюбъ“. Правда, — додає протопопа, — за це парафіяльний священник узяв з неї за кару корову „проте и еще не вольна есть жити зъ симъ мужемъ, але розлученію подлежить“, не вважаючи на те навіть, що сам протопопа теж узяв з неї корівку, але то вже через иншу справу: вона бо, Галька, „еще не бравши зъ симъ вторимъ мужемъ шлюбу, приобрѣла дѣтище“. Отже бачимо, що Галька Петрашківна, не звертаючись до духовного суду, розійшлася з першим чоловіком і пішла за другого, і невідомо, чи вінчалися вони вдруге, чи обмежилися на одному весіллі. З погляду звичаєвого права, Галька нічого не заподіяла незаконного, а через те й сама вона щиро вважала себе „доброю“, себто чесною „мужнею жо-

ною“, і громадянство uznавало її другий шлюб за цілком законний. Коли б це не так було, то її одверте пожиття з другим чоловіком було б не що інше, як явне чужоложство; а в ті часи на Україні не тільки явні, а й потайні чужоложці одбирали немилосердну кару: не рідко навіть горлом карано їх. В данному разі нічого того не було, а щоб не мати клопоту з духовенством, прийшлося тільки двома коровами й поступитися. І полковий суд на цю справу не звернув уваги, і Гальку присудив „ревоковати“, тобто, щоб вона назад узяла „кламливы речи“ на мачуху, та й по всій справі.

Яка була форма офіційного затвердження шлюбної розлуки, можемо бачити з такого уривку „розлучного листа“ р. 1564 в луцькій замковій книзі. „Я, Мар'я Борзобогатовна Красенского... бачачи по мужу своемъ мысль отмѣнную и хуть ко мнѣ, жонѣ своей, не такую, якъ есть обычай малжонку противко малжонцѣ показовати, и розумѣючи то, ижъ я мешканя доброго вже зъ нимъ мѣти не буду могла..., я отъ сего часу и на потомные часы малжонка своего п. Яцка съ того мешканя малженского, которое я зъ нимъ по всѣ часы мѣлы, отъ себе отъ малженства вольнымъ чиню: *я отъ него воляна, а онъ отъ мене...* Позволяю п. Яцку за себе кого хотя поняти, а мнѣ тежъ вольно замужъ за кого хотя пойти, на што есмо промежку себе и листы роздали“. Далі йде умова, які кому діти належатимуть та визначено кару (500 коп грошей) з кожного боку, як хто з них „взрушить ростання“ і постанову. За свідків були два пани. Такий самий лист видав жінці своїй і пан Яцко.

Отже з цього листа видно, що розриваючи шлюб, як і починаючи його—воля й обопільна згода обох сторін вважалися найпершою і найголовнішою основою цієї справи; що для розлуки досить було браку звичайної згоди та любови; що розлуку можна було зробити без жадної участі духовенства: досить було, щоб чоловік та жінка при свідках подали одно одному „розлучні листи“, а потім засвідчили їх перед урядом; що расходячись, обидві сторони давали одна одній право побратися з іншими особами, а це вже цілком ішло проти церковних законів; нарешті, що розлучаючись, батьки ділилися дітьми, як сами умовляться між собою.

Часом „розлуку“ доконували й без „розпустного“ листу перед „гродським“ урядом, а тільки одна сторона словесно повідо-

мляла другу в присутності третьої особи, якій чоловік формально передає свої права на жінку. Так року 1581 Януш Глинський, відступаючи жінку свою Катерину якомусь Іванови Щаурському, перед урядом гродського володимирського суду заявив: „жона моя одреклась мене, яко мужа свого, і другого—Івана Щаурского мужемъ своїм менила быти; але потомъ, опамятавшись и взявши Бога въ сердце, мене за мужа свого признала и черезъ приятелей своихъ и моихъ просила, абы-мъ... я ее зъ малжонства выпустилъ... Я теперь передъ в. м. (вашею мосцю) чиню ее вольною од себе зъ стану святого малженского на вѣчныя чась... Вольна она съ тымъ мужемъ своимъ, которого теперь маеть, Ивановъ Щаурскимъ, яко зъ власнымъ, шлюбнымъ, мешкати въ стани малженскомъ поты, погы воля Божая будетъ“. Таку саме „розпустну“ промову сказала і Катерина Глинська, і справа шлюбної розлуки і нового шлюбу Катерини з Щаурським була покінчена. Про потребу церковного вінчання для другого шлюбу немає й згадки: Глинський перед цивільним урядом передає Щаурському своє „малженське“ право—і той зразу ж таки стає „власнымъ, шлюбнымъ мужемъ“ Катерини і за такого вже й сам уряд його має.

Нарешті, відомо ще й такі випадки, коли „розпустні“ листи, ствержені присутніми свідками, давано перед домініяльним судом „пана-державця“, а возний згодом свідчить про сю справу перед гродським урядом і вписує розлучні листи в урядові книги.

З наведених прикладів можемо бачити, які були взагалі звичай і установи що до шлюбних розлук на Україні XVI—XVII в., і певно вони додержалися б і до наших часів, як би тому не ставало відразу на перешкоді духовенство, а згодом, з кінця XVIII ст., й урядові власті. Духовенство в давніші часи, принаймні в XVI та XVII ст., на справу розлуки дивилося очима мирян, а не канонів церковних,—тим то не раз під розлучними листами бачимо підписаних за свідків духовних осіб. Але відколи на Україні повстала унія, прихильні до унії вищі духовні намагалися, щоб конче видерти право розлуки не тільки з рук світських урядів, але навіть і з рук самих священників. Проте аж до кінця XVII ст. розлуки одбувалися по стародавньому, бо в XVIII ст., коли в західній Україні запанувала унія, духовний уряд гостро нападєє шлюбну розлуку, яка проте на протязі усього XVIII ст. по старому відбувалася. Нападєєвав цей звичай і російський

православний уряд: св. Синод видав був у половині XVIII ст. спеціальну заборону.

Як треба дивитися на цей давній звичай шлюбних розлук з доброї волі, і чи не кращі сучасні наші порядки, коли розійтися дуже тяжко, хіба що доведено буде чужоложство, або слабість, або божевілля котрогось з подружжя? Може кому здасться, що прадіди наші в XVI—XVII ст., користуючись з того, що легко було розходитися, уживали сього звичаю на зло й міняли подружніх осіб, як одержу? Минувшина, скільки одбилася вона в полишених нам писаних свідоцтвах, актових матеріалах, промовляє нам як раз навпаки. Гарантією за те, що справи цієї не легковажено, було, що вона прилюдно відбувалася та за порадою родини й родичів подружжя, за згодою кожного з них на розлуку (бо без згоди одної половини розлука не могла статися),—отже цілої низки людей, які попередю обмірковували вже всі обставини й подробиці і зважувались на останній крок після серйозної розваги. Тим то розлучні листи проймає звичайно теплий братерський, миролюбний дух, відчувається в них тихий сум і щирий жаль за страченим щастям та вдячність сердечна розлученому товаришеві за колишню любов та шанобу. „Нехай здоров з другою жениться,— читаємо в одному листі,—і нехай його Бог благословить з другою ліпшим пожитям в малжонстві, нежлі зо мною“. Тим-то й розлучні листи серед величезної маси актових справ трапляються не часто.

Нема чого казати, що стародавня „розлука“ мала тільки кориптний вплив на шлюбні відносини, як і взагалі на громадську моральність тих часів. Вона давала миролюбний вихід тим усяким „розтыркам“, „зайстям“, без яких жадні подружжя у жадного люду на світі не бувають, та які приводять людей до великого горя й злочинств, як що їх натуральним шляхом не залагодити. І справді, до початку XVIII ст. історія наша знає дуже не багато таких злочинів та насильств, яких допускалися, наприклад, московські люде, постригаючи силоміць жінок у черниці. А вже коли шляхта та уряди (світський і духовний) на Вкраїні одірвалися майже зовсім од люду й почали стародавні звичаї нехтувати; коли розлучних листів не стало в гродських книгах,—скільки тоді в актових джерелах читаємо ганебних справ про знущання над жінками, про отруту жінкою чоловіка, прогнання жінки з дому і

т. и.! Ідея довічного шлюбного звязку на славу Божу запанувала, та чи ж на користь воно вийшло людям?... І тепер безпашна жінка, гірко плачучи та на непутящого чоловіка нарікаючи, може тільки втішатися стародавньою піснею:

Розв'язи нам, попе, руки,
Бо нароблю лиха!—

та зробити це їй навсправжки—несила тепер. Чи ж поступили ми наперед що до цього?

Обернувшись до одного з прр'явів минулого життя нашого люду, ми бачимо в ньому такі придбання в сфері звичаєвого права, які або тільки що проявлялися в західній Європі й почали набувати значіння сталої установи (цивільний шлюб), або ж зовсім там були невідомі до кінця XVIII ст. (розлука)¹⁾, і тільки після революції і в західній Європі, не без тяжкої боротьби, аж в XIX столітті вже прийнялися. Московщина, що з кінця XVIII століття звикла зневажливо дивитися на все українське, як на щось маловартне, а то й зовсім неварте уваги, ні цивільного шлюбу, ні розходин, як правничої установи, офіційно признаної, розуміється не мала. Як що й бували там давніше випадки, і навіть досить численні, цивільного шлюбу, то діялось це не свідомо, як на Україні, а просто через те, що обставини примушували часом до такого вчинку. Таким робом уже в ті давні часи український народ виробив собі самостійно такі форми родинно-громадського життя, які були для нього найвідповідніші та до яких культурний світ, ідучи не одними стежками, нарешті помалу приходить — через кілька сот літ пізніше од української „дичи“ та „гайдамаччини“. Та чи й приходить ще? Бо ще ж не затих галас, якого наробило в Північній Америці пожиття М. Горького з невінчаною

¹⁾ Кажуть, що либонь на флорентийському синоді (1438—1439) Римляне докоряли Русинам за те, що вони необачно розв'язували у себе шлюби й через те легковажили „сакрамент св. малженства“. Такий самий докір закидав їм при кінці того ж таки XV в. краківський каноник І. Сакран, який в своєму творі *Elucidarius errorum rithus Ruthenici* свідчить, що за його часів Русини розв'язували подружжя мов би то „без жадної слухної причини і думали, що кожний, хто просить розлуки, може розлучитися“.

дружиною, а на що вже більш „свободолюбної“, „широ-демократичної“ „рівноправної“ і т. и. країни шукати, як Сполучені Північні Американські Штати? Там вже, здається, усяким упередженням не повинно б лишитись місця, де воля особи в приватному та громадянському житті як найширша, а проте досить було ступити невинчаному подружжю на суходіл, як „вільнолюбні“, „широ-демократичні“ і т. и. буржуйі американські соромливо позаплющували очі, щоб не осквернити себе гріховним видовищем такої „неморальної“ пари, але тим ширше пороззявляли роти й порозв'язували язики на огидне пащекування фарисейське... Додамо тільки для більшої окраси цього високо-морального вчинку, що це зробили ті самі цютливі янки, що між иншим, як оповідає д. Тан („Что такое американская свобода? „ХХ вѣкъ“, № 18) „міняють жінок та чоловіків по шість і по вісім раз“. І все-таки їм нешлюбне пожиття Горького з Андреевою видалося shocking...

Маючи власні скарби багаті, та заховані не з доброї волі в криївках народньої душі, в останках народньої творчости та письменства, ми мусимо пильніше до тих скарбів додивлятися, виносити їх на світ божий та до сучасних вимог життєвих прикладати. Може б тоді ми, в цілому славянстві другою числом людей нацією будши, не пасли б у самій державі російській задніх, і перелічуючи, напр., національні групи, що складаються тепер в державній думі, газети російські не ставили б українців не тільки нижче від поляків, грузин чи вірмен, а навіть після татар...

В. Доманицький.

БИТИЙ ШЛЯХ.

З стародавніх переназів.

І.

На далекому Сході царював колись султан Аль-Джафар. Велике й могутнє було його царство; на весь світ уславилось воно силою султанського війська, багатством султанських маєтків, розкішним життям султанського двору. Увесь люд того царства щиро працював на славу свого султана,—і та слава що далі, то все росла й ширилась по світу. Всім було добре в тім царстві: велике панство розкошувало та багатіло коло султанського престолу, а простий люд милувався щасливим життям своїх правителів та дякував Аллахові, коли доводилось звеселити свої очі, дивившись на пишній султанській поїзд, або поласувати на щорічнім святі султанськими стравами та медами.

Довго все йшло гаразд у тім царстві, а далі за щось прогнівивсь Аллах на народ той: чи погрішили чим люде, чи в пиху вдалися від доброго життя,—досить, що як не силкувались вони працювати і вдома, і в полі, й на заробітках,—ночей не досипляли, з шкури лізли,—а все ніяк не вироблять собі та дітям на прожиток. Що зберуть було хліб з поля—наче вродяться зараз по всьому царству султанські збірщики, і треба хліб везти на продаж та платити податки. Що зароблять люде з панської роботи або з якого майстерства—а вже кадій стереже, щоб недоїмку правити. Сюди-туди—а дома ні шматка хліба, знов треба шукати заробітку. Та що далі, то все більш намножалось голодного люду, все тяжче було знайти заробіток, все скрутніше ставало народів. Радились міркували люде, звідки воно така халепа і як її збутись—нічого не виходило. Стали вчаштати люде до мечетів, просили в Аллаха пробачення й допомоги, накидали на себе покуту, складались та наймали бого-

мольців до Кааби, а жити ставало все тяжче, все більш сумно. Попереду діти, а далі й дорослі люде почали вже пухнути з голоду, а там потрохи й мерти.

Тяжко засумували люде, не розуміючи, за що їх так карає милостивий Аллах. Думали-гадали і надумали йти до имама за порадою: адже він найблизший до Аллаха, то вже, мабуть, щось знає порадити.

Зійшлись, зібрались з усього царства голодні, хворі, обідрані. Вийшов до них имам, питає—чого їм треба. Застогнали, заплакали, загомоніли люде.

— Скажи нам, паноче,—просять,—за що так тяжко гнівається на нас великий Аллах? Подивись—які ми. Се ще з нас самі здорові. Ті, що лишилися вдома, не можуть і підвестись, чекають смерти. Як нам прожити на світі? Чим ми прогнівили Аллаха? Все, здається, робили, що пророк наказував—нічого не помагає...

Имам дивився на них, прищуривши очі й поглажуючи довгу сиву бороду.

— Мабуть, мало молитесь, або не держите постів, не поважаєте ваших муллів, не даєте на церкву...—промовив він.

— І молимося і даємо, як тільки можемо!—гомоніли люде.

— То може не почитуєте ваших начальників, не платите султанові податків, заробляти лінуєтесь...

— Платимо й робимо, паноче,—всю силу вже на роботі виснажили...

— То, певне, і молитесь, і платите, і робите не щиро, не від серця, а знехотя, або й з примусу. Аллах того не любить. Йому треба догожати з веселим, радісним духом та з подякою за все—і зле і добре, що він схоче вам послати. Ось гляньте на мене: я за все Аллахові вдячний—і він за те дає мені спокійне та щасливе життя...

Глянули люде на имама: гладкий, аж лиснить, ледве знати очі за пухкими щоками; сидить в шовковім халаті, в дорогім турбані й дивиться на них з виразом солодкого спокою та вдоволення. Справді, чом би йому й не дякувати Аллахові, коли його життя таке щасливе...

Зглянулись люде, бачать, що трудно їм порозумітися з имамом, постояли ще в тяжкій задумі—та й повернули додому.

Дійшли до лісу і згадали, що десь в нетрях, в гущавині живе, ховаючись од людей, старезний пустельник. Про нього казали, що він вміє розмовляти з зорями та звірми і що Аллах йому все відкрив—як минуле, так і майбутнє. Нарадилися йти до нього: може він ліпше зрозуміє людську долю й дасть якусь кращу пораду.

Важко було знайти пустельника. Дерлись люде крізь кущі та колючки, спускалися в яри, заглядали в печери, аж нарешті знайшли. Старий, сивий аж жовтий, в драній ряднині, дід сидів на горбку перед печерою і каламутними очима дивився на небо. Почувши гомін та шелест, він оглянув люд, зітхнув тяжко, понурив голову й почав ждати, що йому скажуть. Розповіли йому люде своє горе, питають:

— Що нам порадиш чинити, щоб умилосердити Аллаха?

Пустельник сидів, як і перше, понурившись, і ні слова не промовив людам, лиш час від часу тяжко зітхав.

— Що ж буде з нами, коли й ти нам нічого не кажеш?—стогнали люде.—Де ж нам знайти відповідь на наші запитання?

— На битім шляху...—прошепотів старий.

Його почули ті лише, що стояли найблизше, але хутко відповідь старого оббігла весь люд, і здивовані повторяли люде ті три слова, силкуючись зрозуміти їх значіння.

— Як на битім шляху? Що ти хочеш сказати? Що ми знайдемо на битім шляху?—питалися передні лави у старого.

— На битім шляху...—ще раз промовив пустельник і більше нічого не могли від нього добитись люде.

Нема чого робити. Повернули люде й пішли до битого шляху. Над самим шляхом, на возліссі, сіли вони відпочити і, пильно приглядаючись до шляху, не переставали міркувати над порадою старого. Чи не радив він їм жебрати у панів та крамарів, що їздять по битому шляху? Або може... може він натякав, що нема людам иншого ратунку, як розбивати на шляху дукарів та вельможних?... Чимало часу не зводили люде очей з битого шляху, кожної хвилини чекаючи, що там з'явиться якась певна відповідь, порада або замога.

А битим шляхом ішли валки цибатих верблюдів, усяким добром навантажені—крамом, хлібом—що з усіх країв царства звозилось до столиці. Час від часу проходили невеличкі кара-

вани, але з численною сторожею навкруги,—на конях, з рушницями та списами: то везли до столиці зібрані податками гроші. А он туди ж женуть гурти худоби, табуни коней, отари овець,—те ж, мабуть, або продані людом з нестатку, або забрані зборщиками за недоїмку. Де-хто з люду навіть пізнав здалеку свою товарину, що недавно мусів віддати кадіві. А побіч шляху—довгою низкою йшли худі, стомлені люде, з потемнілими обличчями,—теж прямуючи до столиці на заробітки...

Та все туди, все туди... І все та столиця поглине—і хліб, і крам, і гроші, і тих сіромах,—тай знов чекатиме нових валок з зерном, гуртів худоби, зароблених людом грошей, дешевих робітників... Все туди... А що ж звідти?

А звідти, від столиці, де-коли, на розкішно вбраних конях та верблюдах, швидко проїздили великі пани, високі урядовці, султанові слуги. Де-коли здіймалася здалеку курява, швидко наближалася—і перед людом з'являлась ватага султанського війська; брязкотіла зброя, іржали коні, соняшний промінь блищав на списах та шаблях, і знов усе зникало в куряві... А перед очима люду знов усе йшли до столиці валки навантажених верблюдів, топотіла з ревом худоба, тяглись хворі потомлені заробітчани...

Помалу, поволі у багатьох з ходаків, що дожидали відповіді від битого шляху, почала прокидатись одна виразна думка.

— Так, так... Не дурно старий казав... Отсе ж і є та відповідь... Де наш заробіток? Де наш хліб та наша худоба? Ондечки—все суне по битому шляху до столиці... Ми її зодягаєм і годуєм, а сами через те з голоду пухнем... Хто ж нам тепер допоможе? Хто нас нагодує?... А вже ж не хто, як султан. Треба йти до самого султана. Певне, як він нас побачить, то не кине без запитань...

І раптом схопилися люде, почувши нову надію,—рушили з лісу й сами потягли битим шляхом до столиці.

II.

Султан Аль-Джафар сидів на золотому троні й розмовляв з своїми міністрами, дожидаючи пори їхати на влови. По-за тронном стояли євнухи та джури, пильнуючи кожного руху султанового, щоб зараз виконати всяке його бажання. Султанські покої

аж очі сліпили багатством та розкошами. Скрізь блищало злото, висвічували самоцвіти, різними кольорами переливались шовкові килими. На столах, виложених дорогим каменем та слоновою кістю, стояли всякі стрази та питва в золотому-срібному підсуді. В вікна було чути пахощі розкішних квітів і було видно дерева, рясно вкриті смашним овочем. Десь наче здалека доносились ніжна музика і тихі співи: то невольники вславляли султана за його розум та добрість...

Султан вже скінчив свою розмову з міністрами й почав був докоряти старшому євнухові, що так довго пораються з від'їздом на влови,—коли це в двері поквапно увійшов управитель султанського палацу і, низько вклонившись султанові, стурбований, почав говорити:

— Найясніший наш пане! зараз надвірня сторожа прибїгла, оповіщаючи нечувану річ. Величезний натовп народу, мабуть з усього царства, увійшов у столицю і прямує до палацу! Кажуть, вже недалеко од воріт!...

Султан здивувався. Спочатку йому закортіло було вийти та подивитись, який то його народ зблизька. Досі він ніколи, як слід, свого народу не бачив, хиба здалеку при виїздах. Йому здавалося, що то все люде подібні один до одного, що вони там десь живуть, щось роблять, платять податки, моляться за султанове здоровля, а коли султан виїзжає, то виходять йому назустріч і кричать: „нехай живе найясніший падишах! „Отже, мабуть, щось трапилось надзвичайне, коли ці люде насмілились іти до султанського палацу. Воно б цікаво побалакати з ними“. Але, оглядаючи навкруги бліді, стревожені обличчя своїх міністрів та євнухів, султан і сам стрівожився. Всі, один перед одним, остерегали його, доводячи, що то мабуть якісь голодранці, у яких—хто знає—що на думці; що не то султанові, а навіть його урядовцям не личить з ними розмовляти; що треба зараз звеліти сторожі прогнати їх від палацу та ще й добре ребра перелічити за нахабство...

А знадвору, крізь вікна, стало чути якийсь гомін, попереду далекий і неясний, а потім все виразніший, голосніший. Десь великий тлум люду, наче схвильоване море, гомонів, кричав, стогнав. Ближче та ближче той галас, вже мабуть вони тут, зараз за муrom, коло воріт...

— То нехай же їх проженуть!—тремтячим голосом промовив султан.

З-посеред міністрів виступив візир, що лиш один заставався спокійний, як звичайно.

— Найясніший пане!—заговорив візир, вклоняючись султанові.—Звели попереду розпитати, чого тому людові треба. Адже певне, що їх сюди пригнала не аби-яка пригода,—то і тобі, й нам потрібно про те знати.

Султан хитнув головою.

— Еге ж! Я сам так думав! Нехай розпитають!

Міністер поліції глянув на свого підстаршого—і той, разом з управителем, пішов з палацу до брами, за якою як бжолли гули й стогнали люде. Але й підстарший, і управитель побоялися йти просто до народу і звели розпитати його вартовим ашкерам, а сами стали під ворітьми слухати тої розмови.

— Чого вас принесло?—питають стражники.

— До падишаха за порадою й за допомогою!—почувся стоголосий відклик.—Смерть наша приходить! З голоду мремо! Просимо, нехай нас падишах нагодує!

— Так для вас тут і наготовлено їсти! З усього царства збіглись волоцюги, тай годуй їх! Ішли б ви собі краще додому!—кажуть ашкери.

— Нема нам куди йти! Нема нам що робити вдома! Падишах повинен нас нагодувати, бо ми не волоцюги, а ті, що вас усіх досі годували! Он які ви тут пикаті! Зараз-бо перекажіть наші прохання падишахові, бо не можна нам довше терпіти!

І гомін тисяч народу все дужчав, все гостріше виривалися крики страждання і болю.

Підстарший з управителем побігли до палацу і, ледве дух одводячи, переказали султанові, що чули.

Султан обводив очима своїх міністрів силкуючись по їх обличчях зрозуміти, що то таке діється. Один візир своїм спокійним видом наче говорив, що він давно того сподівався і що тут нема нічого ні страшного, ні дивного. А всі інші міністри і все високе двірське панство—ще дужче стурбувались, заметушились і, обступивши султана, репетували:

— Це бунт, найясніший пане! То розбишаки! Вони й нас усіх повбивають, і всю столицю сплять! Вели їх зараз до одного постріляти, бо буде лихо!

Султан ухопив візира за руку й переляканими очима дивився в вікно, звідки йшов той невгаваючий гомін і стогін тисячного натовпу.

— Чуєш, візире?—говорив султан.—Бач, я тобі казав, що треба їх постріляти! Скоріш роби, що слід! Та не відходь лиш від мене, стій тут!

Візир, осміхнувшись, промовив:

— Не турбуйся, найясніший пане! Нема ще чого тобі боятись! Твій народ любить свого падишаха й ніякого лиха тобі не зробить. А що до того, щоб ти їх нагодував, то народ каже правду: хиба ж не він нас усіх годує? Хиба все твоє багатство, все це срібло-злото навкруги тебе—не з народніх грошей, не народньою кривавицею надбане?

Султан випустив візиріву руку й аж підскочив на троні.

— Як?! Чи ти розумієш, що кажеш?—скрикнув він:—Хиба вони не повинні працювати на мою державу?

А міністри пильно дивились на султана та на візира,—хто з дивуванням, хто з переляком, а хто з невдержною радістю, сподіваючись, що от-от султан звелить стягти візиріві голову за зневагу султанського трону.

Візир так само спокійно говорив далі:

— Не гнівайся, найясніший пане! Я тобі того не поражу, що інші. Коли твій народ прийшов просити твоєї ласки й заповомоги, а ти звелиш його за те покарати,—що скаже весь світ? Адже ти повинен бути батьком своєму народові й піклуватись про його долю! Ти повинен вволити його бажання! Ось, підпиши цю грамоту—і той люд зараз заспокоїться...

І візир почав голосно читати султанові грамоту.

— „Ми, з ласки Аллаха, найясніший Аль-Джафар, син сонця і брат місяця, батько всього світу, падишах і господарь свого народу, вважаючи на вірну службу й велику нужду наших вірних підданих, виявляємо їм свою прихильність і віддаємо їм на вжиток половину всіх наших маєтків—в зерні, борошні, худобі, кінських табунах та овечих отарах...

Султан зірвався з місця:

— Ти збожеволів! як смієш подавати мені такі грамоти на підпис!—крикнув він на візира.

Візир низько вклонився султанові і просив дозволу читати далі:

— „...Вся наша худоба, все наше добро має бути полічено, оцінено, списано й поділено по-половині,—і тоді нехай наш народ пожиткується нашим дарунком. Нехай знають люде нашу добрість і шанують нашу волю, бо від неслухняних Аллах одвертає лице своє. Нехай благословить Аллах улюблений народ мій!“

— Ну то що ж?—питав султан візира:—я бачу лиш, що ти, разом з тими розбишаками, хочеш забрати в мене половину мого добра і що в мене далі не вистачить чим і вас усіх годувати!

Але міністри зрозуміли свого візира й усміхаючись підморгували один одному, а ті, що сподівались візиріві кари, аж позеленіли з заздрости.

— Все буде добре, нехай найясніший пан мені вірить,—казав візир.

Султан ще подивився на візира, оглянув міністрів, і, здвигнувши плечима, взяв від джури золоте перо й поставив на грамоті свій підпис.

Візир низько вклонився, обережно взяв грамоту і, в супроводі кількох міністрів, вийшов з палацу. В вікна все лився знадвору людський гомін, все голосніше стогнали хворі; люде просили ратунку, благали Аллаха, кликали султана. Але ось галас затих і кілька хвилин лиш зрідка було чути нездержаний стогін. Далі наче буря зірвався тисячоголосий крик радощів, подяки і вдоволення всіх зголоднілих, знесилених, хворих. Без кінця лунав, наче з самого дна душі йшов, той крик тисячного натовпу: „нехай живе найясніший падишах!...“

В залу увійшов з веселим обличчям візир.

— Все зроблено по твоєму наказу, найясніший!—промовив він:—народ готовий вмерти за тебе. Сьогоднішньою грамотою ти на віки записав своє ймення в історію нашого царства... Вже скарбівничі почали лічити та списувати твій хліб, худобу й інші твої добра. Вже й військо готове на оборону твого дарунку народові—щоб до останньої крихти все пішло, як ти призволив, на користь бідному люду... Ось глянь в те вікно, найясніший наш пане!...

III.

Аль-Джафар зійшов з трону й наблизивсь до вікна, з ко-
трого було видно широкий майдан по-за палацом. Міністри,
євнухи і вся султанська челядь оточили султана з візиром, за-
глядаючи в вікно через їх плечі.

Посеред майдану стояли широкі столи, за котрими сиділи,
наготовивши пера й папір, десятки писарів. Коло них походили
урядовці, бігали пристави, скарбівничі, економи. Он з дальних
дворів султанського обійстя, де були клуні, вимбари, хліви та
стайні, сотні невольників почали виносити мішки з зерном,
паляницями, борошном; почали виводити коні, виганяти воли,
корови та вівці... Все те добро несли і гнали до столів; там еко-
номи і скарбівничі лічили; писарі списували на папері, а тоді не-
вольники відносили мішки й одгнали худобу на бік, на край
майдану. По-за майданом, оддалеки, на горбку, шикувалося сул-
танське військо, грали-басували коні, сурмили сурми, рівнялися
та наводились гармати...

А з другого боку, з-по-під стін палацу бігло, йшло й тяг-
лося безліч голодного, вбогого люду. Скоро трохи не весь май-
дан вкритий був людським натовпом і лиш довга низка двірських
стражників з костурами в руках відділяла той натовп від площі,
де переписували султанське добро. Чимало вже було того добра
обраховано, а з вимбарів все виносили нові мішки з хлібом,
з кошар та хлівів гнали худобу, з стаєнь виводили коней. На-
род нетерпляче дожидав, коли почнуть йому раздавати його
половину, подаровану від падишаха. Спочатку не вгавали ви-
крики на славу Аллахові та султанові за щедрий дарунок, але що
далі, то все менше було чути радісних вигуків. Знов відчув зне-
силений люд тяжку муку голоду. В передніх лавах ходаки ще
втримували свою нетерплячість; там були більш дужі люде, котрі
ще мали силу і змогу дождати. За ними, простягаючи схудлі
руки, ледве стояли на ногах зовсім хворі, охлялі; їх била про-
пасниця, їх очі горіли хоробливим вогнем і зорили за кожним
рухом в тому кінці площі, звідки мало прийти те, що поверне
їм силу. Позаду ворушились на землі ті, що впали з несили
на дорозі й тепер вже тільки тяжким стогоном могли виявляти
своє страждання.

Час ішов, а оточені стражниками і приставами султанські скарбівничі все писали і зводили рахунки, а з султанських дворів рівною течією, наче річкою, текла худоба, хліб і всяке інше добро. Серед натовпу ходаків усе збільшувалась тривога й неспокій. Було чути, що все трудніше стає людові здержувати напруження своєї нетерплячости. Все частіше й голосніше виривалися з-посеред схвилюваної маси крики гніву.

— Та коли ж воно буде? Ми не можемо більш терпіти голоду! Дайте нам зараз хоч трохи з переліченого вже добра!— казали з передніх рядів до стражників. Стражники холодно дивилися на людей і мовчали.

— Доки ж нам ждати!—стогнули з середніх рядів.—Адже тут люде вже конають!

З-по-за стражників вийшов наперед старший управитель султанського господарства. Люд одразу стих і з пильною увагою чекав, що йому скажуть.

— Гей, ви там—тихо!—крикнув управитель.—Чого галасуєте? Якої вам їжи? Хиба ви не чули султанського наказу? Найясніший падишах звелів попереду все чисто добро обрахувати, списати, тоді поділити пів-на-пів, до останньої крихти, та вже аж тоді роздавати! Але як роздавати, про те ще буде осібний наказ! Хто вас тут знає,—може ви які волоцюги, або й чужинці! Треба, щоб усі правовірні султанські підданці дістали кожний свою пайку, щоб нікого не скривдити! А се без помилки можуть зробити лиш ваші каймаками, що знають кожну людину в своїх санджаках! Отже йдіть собі по домівках та ждiть спокійно указу,—коли й куди приходити за своєю пайкою. Султанська ласка не пропаде! Хай живе найясніший падишах, навіки йому слава!...

Але на ту славу ніхто не озвався. Кілька хвилин держалась, як натягнута струна, напружена тиша... Й одразу—наче буря зірвалась в шаленому, лютому вибуху народнього гніву. Майдан кипів, як бурхливе, до дна схвильоване море. Обурення й зненависть до насильства, одчай і зневірря до султанської правди—злились в один лемент десятків тисяч народу.

— Як! То це глум! Султан подарував, а посіпаки не дають! Бережуть султанське добро для себе! Геть посіпак!... То наше!... Сами візьмемо!

І вся маса люду рушила туди, де лежали гори вже обрахованого хліба й ревли гурти переліченої худоби. Вмент десь зникли й управитель, і всі пристави, й стражники. Перед народом одкрився вільний шлях до подарованого султаном добра.

Коли це—щось заворушилось на дальнім горбку за майданом, блиснуло червоним вогнем, викотився вгору клуб диму—і враз вдарила гармата. Наче підсічені, попадали передні ряди народу, а тим часом з горбка рушила лава яничарів з голими шаблями. Ще раз бухнула гармата в саму середину неоружного натовпу, і слідом за нею врзались в народ яничари й почали сікти-рубати направо й наліво. Страшний крик одчаю і жаху, в суміш з стогоном поранених, розлігся в повітрі. Широкою хвилею людський натовп одлив назад, частина кинулась в рости́ч, а на майдані лишилися сотні трупів, серед котрих ворухились і корчилися тяжко хворі й поранені люде. Яничари гарцювали по майдану, добиваючи недобитків, гнали й рубали відсталих утікачів, стріляли з рушниць навздогін тим, що встигли одбігти далеко. Велика частина ходаків усипала своїм трупом майдан і вулиці, що вели до битого шляху. Ті ж, кому пощастило, тяглися купками, скільки видно, по битому шляху од столиці, лишаючи по собі на дорозі тіла до краю знесилених товаришів...

А тим часом в палаці султан Аль-Джафар щиро дякував візирів за оборону скарбу від грабунку, а генералам гармашів та яничарів—за добру службу. Далі султан з великою охотою підписав піднесений візиром новий наказ і ним ознаймував, що народ виявив себе невдячним і не вартим султанської ласки, а через те попередній наказ скасовано, ще й звелено зробити пильне слідство і суворо покарати тих, хто призвів весь гурт захожих людей до бунту й нахабного нападу на султанські й народні скарби; тим же, що спокійно сиділи дома і не брали участі в бунті, виявлялася султанська ласка, а найбільшим, через десятого, наказано видати по буханцеві хліба.

Знов ожило-закипіло в султанських палаці веселе життя, що було перебилось прикрим поведженням захожих людей. Султан, з усім дворським панством, сів за обід, щоб покрепити свої сили й заспокоїти стурбовані нерви. Міністри упадали за візиром, котрому султан виявляв надзвичайну прихильність. За обі-

дом гуртом улаштували розпорядок султанської розваги на-
завтра так, щоб зранку їхати прямо на влови, котрими не
довелось потішитись сьогодні.

А на битім шляху, далеко, в вечірньому проміні сонця, ще
було видно куряву, що збивали останні купки ходаків. Змучені,
закривавлені йшли вони мовчки, напружуючи сили, щоб дістатись
додому. Вони зміряли і зважили Аллахову та султанову ласку,—
і тепер вони теж укладали в думках новий розпорядок життя...

Павло Смутон.

* * *

О, жити ще можна,—не вмерли герої!
Між нами могучий тих велетнів дух,
Я бачу в грізному зловістнім спокою
Невпинний ідеї довічної рух.
Не спокій! Душа в чоловіка спокою
Не знала од віку, бо він їй нудний:
Таємная сила міцною рукою
Веде нас до волі на б'єнкет бучний.
Даремні кайдани, даремні в'язниці,
Могучої сили не впинять кати,
Не ждуть хай триумфу: його колісниці
Не будуть герої ганебно везти!
Хай є у їх сила замучить, расп'яти
Безсилеє тіло святого борця,—
Великого ж духу повік не здолати:
Безсмертям палають славетних серця.
Огонь той багато, без ліку, без міри
Запалить холодних, послулих сердець,—
І люде у порох повалять кумири
З гнилих п'єдесталів! О, прийде кінець,
І висохнуть сльози й не буде вже крові,
Не буде осель тих, де хижі живуть,
І вільности храми, братерства, любови
На свіжих руїнах навік возведуть!

С. Черкасенко.

Антін Менгер

і його соціально-політичні твори.

I.

У всі часи в людській громаді боролися два напрями. З одного боку народня маса дбала, щоб відповідно своїм розумінню й силам забезпечити хліб і волю для всіх, а з другого—появлялися серед неї люде, які старалися запанувати над нею, держати її в послуху й примусити на себе працювати. Боротьба сих двох напрямів триває й досі, хоч уже напевне можна сказати, що швидше чи пізніше переможе народня маса. Отсю перемогу віщують нам різні появи, між иншим і те, що найліпші з тих, що мету життя свого бачать у пануванні над народом, переходять у ряди борців за хліб і волю для всіх.

До таких людей, що покинули табір пануючих, щоб стати против них до боротьби за права поневолених, належить і Антін Менгер. Він уродився 12 нов. ст. вересня 1841 р. в селі Манґові в Галичині в німецькій урядницькій сім'ї. Скінчивши р. 1865 доктором прав правничий виділ у віденському університеті, Менгер удався до дальших студій на полі права, готуючись до офіційної наукової карієри. Своєю спеціальністю він вибрав австрійський цивільний процес і р. 1872 став у віденському університеті доцентом сієї науки, р. 1874 надзвичайним, а р. 1877 звичайним професором.

Сучасний університет—се не храм вільної науки, яка має на меті служити всій людськості,—ні, се тільки школа, де вичують на добрих урядників і загалом слуг теперешнього ладу. Таким учителем, що має віддати все своє знання і всі свої здібности на те, щоб теперішньому ладові дати наукові основи й виховати цілий ряд оборонців і слуг йому, став і Менгер. Але збагнувши глибину сучасної науки права, побачив, що вона служить

тільки багатим і сильним світа сього, стоїть на сторожі їх панування над народними масами. І він поставив за мету свого життя повернути науку права на службу поневоленим і на се присвятив усю свою діяльність як на професорській кафедрі, так і на полі наукової літератури. Готуючись до сеї праці, перестудював основно всю соціалістичну літературу від найдавніших часів, а його бібліотека—се чи не найліпший був збір соціалістичної літератури.

Плодом тих студій являється р. 1886 його праця „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung“ („Право на цілий прибуток з праці в історичнім огляді“), в якій показує, як різні соціалістичні школи хотять забезпечити чоловікові увесь прибуток з його праці.

Дальшу його працю, „Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen“ („Громадянське право і незаможні класи народні“) надруковано р. 1889 і 1890 в „Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik“ і видано окремою книжкою (1890 р.); се критика проекту книги законів для німецької держави, критика в обороні народніх мас перед сучасним правом.

Та найважніший його твір—се „Neue Staatslehre“ („Нова наука про державу“; перше видання р. 1903), у якій він поставив собі на меті подати суцільний образ практичних проектів соціалізму для перебудови нашої суспільности, сотворити соціалістичну систему права. Над сим твором працював він від часу, коли дійшов до свідомости, що право треба обернути на службу поневоленим,—цілі десятки літ; за-для сеї праці покинув р. 1899 і професорську кафедру, аби весь час віддати для неї.

Після „Нової науки про державу“ почав працювати над „Новою наукою про моральність“, яку довів до кінця й видав р. 1905 п. н. „Neue Sittenlehre“,—се проба соціалістичної системи моральности.

Як довідуємося з передмови до сеї праці, Менгер думав видати ще студію про народню політику і про науку пізнання, обидві також із соціалістичного становища, але серед роботи над ними заскочила його смерть.

Для повноти огляду згадаю ще про дві менші Менгерові праці: „Gutachten über die Vorschläge zur Errichtung einer eidge-nössischen Hochschule für Rechts-und-Staatswissenschaft“ („Позгляд проектів про заложення спілкової вищої школи правничих і

державних наук“ р. 1889) і „Die sozialen Aufgaben der Rechtswissenschaft“ („Соціяльні задачі правничих наук“ р. 1895). Р. 1895 був Менгер ректором віденського університету й остання праця— то його ректорська промова на початку шкільного року.

Менгер умер 6 н. с. лютого сього року в Римі. У заповіті, який знайдено після його смерті, казав поховати себе в Відні на простий лад, без участі духовенства й без усяких релігійних обрядів. Свою бібліотеку записав віденському університетові, а весь маєток свій припоручив обернути на засновання видавництва п. н. „Anton Menger-Bibliothek“, яке має взятися до критичного, щиро-наукового видавання оригінальних праць давніших письменників, що виступали в обороні народніх мас; із політичних творів мають бути видавані тільки демократичні; з політично-економічних тільки соціялістичні; з теологічних тільки звернені проти правовірності.

В наукових кругах Менгер здобув собі місце першорядного вченого; його праці, поперекладані на різні мови, мали певний вплив на сучасне законодавство, а його глибоке знання права й соціялістичної літератури і та відвага думки, з якою професор університету в такій поліційній державі, як Австрія, виступав як соціяліст, здобула йому глибоку пошану як у колишніх товаришів та учеників, що лишилися таки слугами теперішнього ладу, так і серед тих широких мас народніх, яким на службу хотів Менгер обернути право. Одначе одностудців у нього не було. Учений юрист, що держався здалека від усякого партійного життя, що до соціялізму дійшов зовсім иным шляхом, ніж сучасні соціяльно-демократичні партії: шляхом права, а не шляхом політичної економії; що зробив кілька наукових відкриттів, які підривають славу Маркса й Енгельса, як основателів наукового соціялізму,—він стояв самітний між соціялістами. З другого боку не пішов за ним і ніхто з юристів. Найліпші з них доходять тільки до половини тої дороги, яку перейшов Менгер—до признання потреби соціяльних реформ, щоб *поправити* становище трудящих мас в теперішнім устрою. На *зміну* теперішнього устрою й тим самим зміну становища трудящих мас ніхто з них не важиться. І хоч вони шанували, бо мусіли шанувати, Менгера, то розвиток його поглядів не справляв їм радости. Так само дали Менгерові пізнати своє невдоволення й офіціяльні сфери. Коли два роки тому австрійське правитель-

ство складало комісію для перегляду книги громадянських законів, його, що повинен би бути на першій місці між членами тої комісії, зовсім не запрошено до неї; сим правительством дало знати, що на його думку до перегляду старих та укладання нових законів треба не тільки основного знання, яким Менгер безперечно перевищав кожного з членів комісії, але й переконання, що право має служити теперішньому ладові, себто багатим і сильним світом сього,—переконання, якого в Менгера не було. Дарма, що участь Менгера в тій комісії не мала б жадних наслідків, бо без односторонців він певне не спромігся б перевести ні одного з своїх проектів; та знаючи се, він може й не прийняв би запрошення до участі в ній, тим більше, що, як уже згадано, весь час віддавав своїм студіям,—але сей факт сам по собі дуже характерний для правительства.

Загалом се був чоловік, який своїми поглядами й тою відвагою, з якою їх висловляв, будив пошану в кожного, хто знає, які вірні слуги теперішнього ладу всюди, особливо ж в Австрії й Німеччині, з офіціальних заступників науки. Професор університету і рівночасно соціяліст, який каже поховати себе без участі духовенства й весь маєток свій призначає на видавання демократичних, соціялістичних та проти-правовірних творів — се поки що одинока поява в Австрії й дуже рідка по цілому світі.

Можна сміливо сказати, що Антін Менгер віддав справі визволення трудящого народу ліпшу частину свого життя. В тім віці, коли йому належався вже добре заслужений відпочинок, він іще рвався до нових праць, від яких відірвала його аж смерть, а й умираючи, не забув про ту справу, якій служив, і віддав їй на службу свій маєток. У ряді борців за народне визволення він здобув собі по правді заслужене місце.

II.

Подавши короткий огляд життя й діяльності Менгера, перейду до змісту його соціально-політичних творів, які переглядаємо в такому порядку, як вони подані в першій розділі.

„*Право на цілий прибуток з праці*“—отсей твір, як пише Менгер у передмові, має на меті обробити основні ідеї соціялізму з правничого становища; се властиво фрагмент із більшого твору,

в яким автор хоче представити соціалізм, як систему права—себто з пізнішої „Нової науки про державу“.

„Соціальні змагання нашого часу мають у суті річі на меті новий лад економічного життя людськості. Основу соціалістичних змагань творить остра критика існуючого економічного ладу, але в своїх виводах зводяться ті напади до певних правно-філософічних жадань, які містять у собі глибоку переміну нашого пануючого маєткового (річевого, облігаційного та спадкового) права. Деякі соціалістичні системи переходять, що правда, ті межі і простують до нового ладу також і в половім житті, до знесення релігії й держави і т. и., але тільки жадання основної переміни нашого дотеперішнього маєткового права можна вважати спільною програмою всіх соціалістичних шкіл.

Коли приглянутись до економічного життя, як воно оточує нас з усіх боків, то його справжній зміст лежить у тім, що люде працюють для заспокоєння своїх потреб, що кожна праця має на меті прибуток, кожна потреба—заспокоєння. Праця і прибуток з праці, потреба і заспокоєння—се в дійсності ті два причинові ряди, в яких відбувається економічне життя людськості. Таким чином ідеал маєткового права з економічного становища був би досягнений, коли б правний порядок міг довести до того, щоб кожний робітник діставав увесь прибуток з своєї праці, а кожна потреба в мірі існуючих засобів дізнавала повного заспокоєння“ ¹⁾.

Схарактеризувавши так сучасні соціальні змагання, автор констатує, що сучасне маєткове право наперед зрікається досягнути ті економічні цілі й не дає робітникові ані цілого прибутку з його праці, бо опираючись на приватній власности, дає приватному власителєві прибуток без праці, відбіраючи на те у робітника певну частину заробленого; ані не забезпечує людям повного заспокоєння їх потреб.

„Щоб отсі обидві цілі опанувати, до того йде соціалістичний рух, який від кінця XVIII віку де далі, то більше охоплює всі культурні народи. Як цілі, до яких прямували великі політичні рухи XVII й XVIII вв., зібрано в певні правно-філософічні жадання,

•
¹⁾ Das Recht den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung von Dr. Anton Menger. Zweite verbesserte Auflage. Stuttgart 1891. Стр. 1—2.

які називають звичайно основними політичними правами, так кінцеві цілі соціалізму можна коротко означити, виставляючи основні економічні права¹⁾. За такі права Менгер уважає *право на цілий прибуток з праці та право на існування*. „Обидва ці основні економічні права кладуть ті межі, посеред яких мусить обертатись кожна консеквентна соціалістична чи комуністична система. Сюди належить іще й третє основне економічне право, так зване *право на працю*; се не що инше, як відміна права на існування, яка, як переходова форма до соціалістичного правного порядку, здобула собі більш історичне значіння“²⁾.

Отсі три основні економічні права характеризує Менгер ось як:

Право на цілий прибуток з праці. „Численні соціалістичні системи висловлюють погляд, що кожний член громадянства має право, щоб правний порядок признавав йому увесь прибуток з його праці. Коли якусь річ зроблено працею одної особи, то виключно до неї й повинна та річ належати. Коли ж її зроблено рівночасною або наступною спільною працею більшого числа осіб,—а се за поділу праці становить переважне правило,—то кожному робітникові мусить бути стільки признано з вимінної вартости тої річі, скільки він вложив у неї своєї праці. А що при таким принципі поділу прибуток з праці був би зовсім розділений між робітників, то прибуток без праці (земельна рента і зиск з капіталу) і його правна підстава—приватна власність були б неможливі“³⁾.

Право на існування. „Численні соціалістичні системи признають основною мірою поділу не працю, тільки потребу“. „Отсей поділ в мірі потреб та існуючих засобів треба раз-у-раз мати на думці, коли стільки комуністів говорить про *рівний* поділ дібр у комуністичній громаді“. „Між потребами визначаються своєю практичною вагою ті, від заспокоєння яких залежить удержання існування одиниці і які через те можна назвати потребами існування. Вони мають загальний, більше об'єктивний характер і через те

¹⁾ Там же, стор. 5.

²⁾ Там же, стор. 6.

³⁾ Там же, стор. 6—7.

можуть бути мірою поділу, хоч не можна не признати, що їх зміст відповідно до часу й місця може бути не однаковий. Потреби існування—то основа права на існування, права, яке в соціалістичних системах усіх часів грає таку велику роль“¹⁾.

Право на працю. Найбільш уваги присвячує Менгер сьому третьому основному економічному праву, даючи огляд тих теоретичних дискусій і практичних проб, які оберталися довкола роз'яснення і здійснення сього права. В першій половині XIX віку розвели найбільшу агітацію за право на працю фурієристи, головню Консідеран і після революції в лютому р. 1848 його справді переведене почасти в життя в формі національних робітень у Парижі, які одначе швидко закрито. Цю думку піднесено також у Національнім Зборі в Франкфурті, одначе без реальних наслідків. Правдиве розуміння права на працю, о скільки з непевної й неясної теорії і практики можна взагалі зробити певний вивід, представляється так. На підставі права на працю може кожний здібний до праці громадянин, який не знайшов праці у приватного підприємця, домогтися від держави або державних союзів (повіг, громада), щоб йому дали звичайну поденну роботу за звичайну поденну плату“²⁾. Як бачимо, права на працю не можна властиво зважати за таке саме основне економічне право, як право на увесь прибуток з праці або право на існування, бо воно тільки й має на меті запобігти безробіттю в рамках сучасного устрою. не торкаючись ні трохи основ самого устрою.

Темою свого розсліду вибрав Менгер тільки одно з тих основних економічних прав і подає ступневий огляд історичного розвитку ідей про право на увесь прибуток з праці в соціалістичних системах від половини XVIII віку.

Німецька філософія права, від якої Менгер зачинає свій огляд, між природними правами чоловіка не признає ані права на увесь прибуток з праці, ані права на існування. Виїмок становлять тільки нечисленні письменники, як Гуго, Фіхте, Марльо, які прихильються на бік права на існування, але й вони, щоб те право здійснити, подають такі невідповідні проекти, які ніколи не могли

¹⁾ Там-же, стор. 8—9.

²⁾ Там-же, стор. 15.

б його здійснити. З огляду на те приходиться Менгеріві сконстатувати, що „наука про природні права витворилася переважно з становища заможних класів“ ¹⁾, та що філософія права—се в суті річі не що инше, як образ історично витвореного теперішнього правного стану і як соціялісти говорять про буржуазну політичну економію, так нинішню форму отсеї науки можна б назвати буржуазною філософією права. Побіч неї виступила протягом XIX віку в соціялізмі філософія права незаможних народніх класів“ ²⁾.

Переходячи до соціялістів, Менгер задержується на теоріях отсих теоретиків соціялізму: Годвін, Галль, Томпсон, сен-сімонізм, Прудон, Родбертус, Маркс, Люї Блян і Ляссаль, виказуючи, як вони розуміли право на цілий прибуток з праці і яким способом думали перевести те право в життя.

„Першим науковим соціялістом новішого часу, у якого вже є в зароді всі ідеї новочасного соціялізму й анархізму“ і який „мав як найбільший вплив на Галля, Овена і Томпсона і через них на розвиток соціялізму“ ³⁾, вважає Менгер англічанина *Годвіна* (1756—1836), який признає право на істновання, вважаючи його відповіднішим для громадського устрою, як право на цілий прибуток з праці. Щоб право на істновання в життя перевести, вважає Годвін за неминуче—усунути державу і загалом власть. Через се його мають за першого теоретика анархізму, хоч на дальший розвиток сієї системи він не мав ніякого впливу і дальшим теоретикам її—Прудонові, Штірнерові, Бакунінові—не був звісний.

Галль стоїть за право на чистий прибуток з праці і, щоб перевести його в життя, пропонує завести спільну власність, одначе задержати на ній індивідуальне господарство. На думку Менгера, Галль великий вплив мав на давніших англійських соціялістів, а через їх і на сучасний соціялістичний рух. „Зовсім викінченим виходить соціялістичний круг ідей, о скільки він обертається довкола права на цілий прибуток з праці, в творах *Уільяма Томпсона*. З його творів брали безпосередно чи посередно свої погляди пізніші соція-

¹⁾ Там-же, стор. 31.

²⁾ Там-же, стор. 38.

³⁾ Там-же, стор. 40.

лісти: сен-сімонізм, Прудон, головню ж Маркс і Родбертус. А проте в новіших історичних працях мало звертають уваги на сього письменника, хоч він був найвизначнішим основателем наукового соціалізму“ ¹⁾. Томпсон признає право на весь прибуток з праці і, щоб його здійснити, пропонує закладати соціалістичні громади, в яких кожен обов'язково працює і має за те забезпечене задоволення своїх потреб. Очевидно, що сам він переходить властиво на бік права на існування. Згадати ще треба, що Томпсон означив розуміння надвартости (вартість додаткова, Mehrwert, surplus-value, прибавочная стоимость), яке опісля стрічаємо у Маркса.

Далі розбірає Менгер французький соціалізм першої половини XIX віку, задержуючись найбільш на сен-сімонізмі й на науці Прудона та викриваючи в них в меншій або більшій ясності розуміння права на цілий прибуток з праці. Так, Бабеф признає не право на весь прибуток з праці, а тільки право на існування, *економічну рівність*, яку завести побіч політичної рівности було метою його змови. Погляди Сен-Сімона мають більш радикально-політичний, як соціалістичний характер. Фуріє також не думав у своїм устрою громадянства знищити прибуток без праці, а значить і признати право на цілий прибуток з праці. Але вже сен-сімоністи пішли далі свого вчителя, а ще ясніше від них висловлюється за цілий прибуток з праці Прудон.

Розбіраючи *Родбертуса*, виказує Менгер, що він узяв свої теорії від старших соціалістів, найбільше від Прудона й сен-сімоністів, та що його становище що до прибутку без праці, який він називає рентою, як і його практичні проекти, дуже неясні й непевні, так що треба їх уважати тільки компромісом між теперішнім ладом і соціалізмом.

Переходячи до Маркса й до сучасної соціальної демократії, яка опирається на „науковим соціалізмі“ Маркса-Енгельса, Менгер заявляє на основі своїх дослідів, що „Маркс стоїть зовсім під впливом старшого англійського соціалізму, особливо Уїліяма Томпсона. Усю теорію надвартости—розуміння надвартости, її назва й погляди про її висоту—взято в суті річі з творів Томпсона. Тільки Маркс, відповідно до мети свого твору, бере на увагу

¹⁾ Там-же, стор. 51.

тільки одну форму прибутку без праці (зиск із капіталу), а також нема в нього потрібного додатку до теорії надвартости, а саме—правнофілософської критики приватної власности на способи продукції й ужиткові річі, та ще основного розроблення права на цілий прибуток з праці. В усіх тих направах куди перевищує Маркса Томпсон, за-для чого його твір можна вважати основним твором соціалізму“ ¹⁾. Що до теперішніх соціалістичних партій, то вони „поборюють приватну власність на способи продукції й ужиткові річі так само, як і прибуток без праці (ренту, надвартість) і признають загально право на весь прибуток з праці в негативнім значінні сього слова, а саме на скільки через те заперечується право на ренту і зиск із капіталу. І се тільки консеквенція того погляду, що новочасний соціалізм жадає переміни приватної власности на способи продукції й ужиткові річі—на спільну власність. За те теперішні соціалістичні партії не прийшли ще до постійного згідного переконання про основний принцип соціалізму: чи основою майбутнього громадського устрою має бути право на весь прибуток з праці, чи право на існування“ ²⁾.

Ту форму соціалізму, яку заступають *Люї Блян* і *Ляссаль*, називає Менгер груповим соціалізмом, який полягає на тім, що більші чи менші спілки робітників одної професії повинні мати власність на способи продукції і спільно їх уживати. „Відносини між Люї Бляном і Ляссалем більш-менш такі: філософські й історичні основи групового соціалізму в Люї Бляна дуже недостатні, коли тим часом Ляссаль опановує не тільки історичний та філософський бік сього питання, але також знає частину давнішої літератури про основну проблему соціалізму—прибуток без праці. За те в практичних проектах Ляссаль зовсім залежний від Люї Бляна“ ³⁾.

Огляд фактичного матеріалу кінчить Менгер критикою сучасних змагань у Німеччині й Англії, які мають на меті обмежити прибуток без праці. В Німеччині ті змагання звертаються проти прибутку без праці з капіталу, а в Англії проти такого ж

¹⁾ Там-же, стор. 100—101.

²⁾ Там-же, стор. 107—108.

³⁾ Там-же, стор. 115.

прибутку з землі. Це пояснює Менгер силою земельних власників у Німеччині й безсилістю їх у Англії.

Переходячи до загальних висновків Менгер розрізняє три форми власності: „1) приватна власність, звязана по всяк час з приватним використанням предмету власності, 2) спільна власність із приватним використанням і 3) спільна власність із спільним використанням“¹⁾. Відносини тих трьох форм власності до права на цілий прибуток з праці такі: „В нашій громадській устрою, який у найбільшій частині Європи признає власність землі й капіталу, право на весь прибуток з праці неможливо здійснити. В правній устрою, в якій панує спільна власність із приватним ужиткованням, право на весь прибуток із праці—се природний принцип розділу: В комуністично-зорованім громадянстві, в якій спільна власність звязана спільним використанням, здійснення права на весь прибуток з праці по правді можливе, але практичні труднощі, які насуваються з такої комбінації, такі великі, що тут мусимо вважати природною підставою поділу дїбр право на істновання“²⁾.

Чи сучасний громадський розвиток веде до здійснення права на весь прибуток з праці, чи права на істновання, се, на думку Менгера, певне сказати не можна. Деякі признаки, як обов'язкова наука дітей, забезпечення на випадок слабости, старости і т. и. заставляють його припускати останнє, себто здійснення права на істновання. В усякім разі вважає він конче потрібним, щоб сучасна політика не побільшувала, але по змозі обмежувала прибуток без праці та щоб не побільшувала такого ж прибутку в одній парослї продукції коштом других парослів. Цілковите знищення прибутку без праці і тим самим здійснення чи права на весь прибуток з праці, чи права на істновання вважає він справою далекої будучини.

Головна вага Менгерової студії про „*цілий прибуток з праці*“, лежить, як се видно з отсього короткого огляду, не в поглядах самого Менгера, а в критичнім освітленні матеріалу, який подали йому різні соціалістичні школи. Особливу вагу признати треба огля-

¹⁾ Там-же, стор. 156.

²⁾ Там-же, стор. 169.

дові творів старших англійських соціалістів (Годвін, Галль, Томпсон), про яких соціально-демократичні історики соціалізму нічого не згадують, приписуючи їх досліди Марксові й Енгельсові. Так, напр., теорію надвартости зовсім не Маркс відкрив, хоч се „відкриває“ в своїй брошурі „Розвиток соціалізму від утопії до науки“ Енгельс, бо її, як се й виказує Менгер, уже попереду відкрито Томпсоном.

Додам, що так само досліди Андлера, Черкезова, Лябриюлі та інших вказали, що „науковий соціалізм“ не зачинається від „Комуністичного Маніфесту“ Маркса-Енгельса, бо всі його основні думки взято від давніших англійських та французьких соціалістів, і навіть форму „Комуністичного Маніфесту“ взято, як се вказав Черкезов ¹⁾, від фурієриста Віктора Консідерана, а саме з його маніфесту: „Principes de socialisme. Manifeste de la démocratie au dix-neuvième siècle“, друкованого р. 1843 в журналі фурієристів „La Démokratie pacifique“ і р. 1847 окремою брошурою.

Таким чином Менгерова студія про „цілий прибуток з праці“ можна вважати важним причинком до історії соціалізму: вона бо допомогла розвіяти той туман, яким соціально-демократичні теоретики оточили Маркса-Енгельса, як творців наукового соціалізму.

Громадянське право і неможливі класи народні. „Наука громадянського права,—каже Менгер у передмові до сеї праці,—зробила в нашім столітті в рамках дотеперішних методів великі поступи. Наші юристи не тільки розвинули систему приватного права аж до найдрібніших подробиць, але й зібрали в незвичайній повноті й обробили його історичні підстави. Але як живеться неможливім народнім класам, як: скрізь творять величезну більшість? Отсе рішуче питання не поставлене досі ані одним юристом“ ²⁾. І Менгер береться „коли не відповісти на те питання, то в усякім разі дати почин до такої відповіді й підготувати її“, і виступає з критикою нарису книги громадянських законів для німець-

¹⁾ Див. статю Черкезова „Un plagiat tres scientifique“ в парижських тижневиків „Les Temps Nouveaux“ з 1900 р. і його ж: „Доктрины марксизма“, выпускъ первый. Женева, 1904.

²⁾ Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen. Eine Kritik des Entwurfes eines bürgerlichen Gesetzbuches für das deutsche Reich. Von Dr. Anton Menger. Tübingen, 1890.

кої держави—нарису, про який уже в передмові говорить, що „трудно було б знайти в старих і нових часах твір законів, який так односторонньо був би прихильний до заможних класів і так одверто ту прихильність виявляв“. Свою критику веде Менгер не з становища соціалізму, а власне з становища сучасного устрою, на яким стоять автори нарису, щоб показати, скільки нарис кривдить народні маси без огляду на свій приватно-правний характер.

У загальній частині своєї критики Менгер показує, що сучасне право—це не що інше, як тільки санкція результату успішної боротьби сильних проти слабих і тому сучасний правний порядок мусить бути корисний для пануючих, а шкідливий для трудящих класів.

Так, напр., по сучасному праву незнання закону не вибавляє від вини, значить, законодавство припускає, що кожний громадянин знає закон. А тим часом не тільки простим людям, але й освіченим трудно знати всі закони і ледви чи є де навіть юрист, який би міг сказати, що знає буквально всі приписи закону. Отсе становище сучасного права виходить у першій мірі на шкоду народнім масам, бо багатий та освічений чоловік знайде спосіб освідомитися що до законів, коли йому того треба буде, коли тим часом бідний, не маючи за що вдатися до фахових юристів, властиво ніколи не знає приписів закону й дуже часто терпить через те шкоду.

Або постанова, що коли нема якогось закону, треба судити по аналогії. Круг ідей судейського стану належить звичайно до світогляду заможних класів і суддя, уживаючи аналогії, має звичайно на оці аналогічні випадки серед заможних класів, від чого терплять знов таки народні маси, коли по такій аналогії осуджено їх справу.

Або така з першого погляду справедлива постанова, що перед правом усі рівні. А тим часом отся формальна рівність виходить знов же на шкоду бідним. Багатий має засоби на те, щоб пильнувати й доходити свого права, коли бідний тих засобів не має, й таким чином багатий і бідний стають перед правом з нерівними силами. А як суд приймає, що ті дві нерівно-сильні сторони перед правом рівні, то виходить гірше той, хто слабший.

Переходячи до деталей, обговорює Менгер постанови нарису на полі права родинного, річевого, облігаційного і спадкового, ви-

казуючи скрізь ту прихильну до заможних і ворожу до незаможних класів тенденцію.

Так *родинне право*, хоч повинно бути рівне для всього громадянства, як ніяка інша частина права, бо ж родинне життя—це участь усіх членів громадянства, все-таки оброблено з становища заможних класів.

Особливо некорисними для незаможних класів вважає Менгер постанови про права нешлюбних дітей до їх батьків. Не входячи в подробиці, зазначу тільки, що нарис робить великі труднощі для узв'язання нешлюбною дитиною удержання від її батька. Наведу тільки для ілюстрації, що нарис постановляє між іншим, що нешлюбна дитина тільки тоді може мати право на удержання від свого батька, коли її мати цілий приписаний законом час вагітності була вірна батькові своєї дитини, тим часом по постановам того самого нарису шлюбний чоловік має признати дитину своєї шлюбної жінки за свою, хоч би й не був певний, що се його дитина, як тільки в приписанім законом часі вагітності жив з своєю жінкою. Значить, закон вимагає більше вірності від нешлюбної матері до батька дитини, як від шлюбної. Все те, на думку Менгера, очевидно тому, бо нешлюбні діти—це плід хвилевої завави чоловіків із заможних класів з жінками з незаможних, значить, нарис має на меті обороняти перших од наслідків їх любовних пригод, дарма, що се виходить на шкоду незаможним класам—нешлюбним дітям та їх матерям.

На думку Менгера закон повинен би також вмішатися в справу виконання матерями обов'язків до своїх дітей у першім році життя і тільки в виняткових випадках допускати, щоб годувала дитину не мати, а мамка, бо через те, що жінки з багатих класів здають годувати своїх дітей бідним жінкам, пропадають діти тих бідних жінок і таким чином вироджуються бідні класи людности.

Річове право відноситься найбільш до заможних класів і тут Менгер показує, як закон з різних причин обмежує власність. Зате де ходить про охорону власності перед незаможними класами, там закон стоїть дуже щільно на стороні „святого права власності“.

Багато уваги присвячує Менгер *облігаційному праву*, бо воно між іншим регулює відносини між роботодавцем та робітником.

Та не вважаючи на те, що на умові найму (служби) опіраються маєткові відносини мало не цілої нації, нарис регулює сю справу в 8 параграфах, які Менгер уважає і що до обсягу і що до змісту занадто недостатними. Проти такого нехтування більшости нації звертається Менгер з усею силою свого знання, жадаючи, щоб роботодавець відповідав на приватно-правній дорозі не тільки за ціну найму, але також за життя, тіло, здоровля, робучу силу, честь і моральність робітника, і коли з вини роботодавця одно з тих особистих благ робітника зруйновано, то робітник мав би право жадати за се відшкодовання. І Менгер обговорює докладно, як закон повинен би забезпечити ті вище названі особисті дббра робітника.

Далі вказує Менгер на ненормальне становище домової прислуги, яка по закону просто запродана в неволю службодавцям, і жадає законного урегулювання її становища.

Велику вагу звертає Менгер на справу найму помешкань. Величезна більшість нації живе в найманих помешканнях, а тим часом закон зовсім не журиться, чи помешкання відповідають своїй меті. Се виходить на шкоду бідним, бо багатий завдяки своїм матеріяльним засобам може вибрати собі помешкання до вподоби, коли тим часом бідні змушені жити в самих нездорових помешканнях.

Як закони дбають тільки про багатих, показує Менгер також на лихві. Тих лихварів, що зичать гроші, закон карає, бо гроші в лихварів зичать звичайно багатші класи людности, але до тої лихви, яку мусить платити бідний, продаючи за безцін свою працю, платячи великі гроші за нездорове помешкання і т. и. і т. и.,—до тої лихви закон зовсім не втручається.

В кінці і *спадкове право*, як се виказує Менгер, прикрасно в нарисі до вимогів багатих класів людности, і не тільки змістом, але й формою. Що до змісту, то автори нарису йдуть до того, щоб маєтки не роздроблювалися, то значить, щоб помогти витворитись багатому класові, який був би цілою пропастю від'окремлений од народніх мас; а що до форми, то списування заповіту сполучено з такими урядовими формальностями, що для бідних людей зробити заповіт справляє багато труднації.

Даючи огляд Менгерової студії про „*Громадянське право її неможливі класи народні*“, я обмежився на загальній характери-

стиці становища сучасного права супроти народніх мас, поминаючи теоретичні правничі виводи автора, які з огляду на загаль читачів, необізнаний з юридичними науками, вимагали б широких пояснень.

Правда, у своїй критиці Менгер висловив тільки те, що здавна говорилося в соціалістичній літературі, але з поміж фахових юристів, учителів та оборонців права він перший сміливо вказав на те, що право служить тільки багатим.

„Ніколи перед тим не розкрито з такою фаховою проникливістю, з такою бистротою й безоглядністю плутократичний характер законодавства буржуазного світу, ніколи не поставлено з такою відвагою, з такою основністю аж до подробиць соціальних жадань, які вже нині, для нинішніх відносин мусять бути поставлені до законодавства“,—говорить про обговорювану працю Менгера у посмертній згадці віденська соціально-демократична Arbeiter-Zeitung (№ 38 з 8 н. с. лютого 1906), яка вважає ту працю „невичерпаною копальнею для теперішньої роботи соціальних демократів“.

Загалом отся праця Менгерова стала найпопулярнішою з його творів,—у юридичних кругах за-для своєї вчености, в широких масах людности за-для своєї народолюбної тенденції,—а вплив її дійшов і туди, де звичайно наукові виводи не мають ніякого впливу. Нарис книги громадянських законів, проти якого виступив Менгер в отсій праці з критикою, під впливом тої критики змінено де в чому на ліпше, хоч, що правда, ті зміни не мають такого значіння, до якого роздувають їх деякі оборонці сучасної держави. Книзі громадянських законів, яка від 1 січня 1900 р. панує в німецькій державі, далеко до того становища, на яким хотів бачити сучасне законодавство Менгер. Тут тільки potwierжується його погляд, що „системи приватного права—се витвір упривілейованих кругів, накинутий незаможнім класам у тисячолітній боротьбі“¹⁾.

Кінець буде.

Михайло Лозинський.

¹⁾ Там же, стор. 6—7.

Спілка вчителів.

Серед спілкових організацій професійної інтелігенції, які повстали під час визвольного руху, чи не найбільшу вагу мають вчительська спілка. Вона не тільки важна для майбутньої просвітної діяльності, але має також чимале значіння політичне, бо найбільше складається спілка з сільських учителів, які найближче стоять до народніх мас, здебільшого вийшли з-посеред народу і найкраще знають його потреби та вимоги. Доля цих вельми покривджених просвітних робітників тісно з'язана з загальними політично-громадськими переминами, так що, окрім ідеальних причин, народніх учителів повинні закликати до гурту борців за волю і права народу також їх реальні інтереси. Розглядаючи статут постанов учительської спілки, треба одначе завважити, що учасники з'їзду найбільше кермувалися ідейними спонуканнями.

З'їзд учителів і діячів на полі просвіти відбувся вперше в Петербурзі 7—10 червня 1905 р. і тоді вироблено й статут спілки.

Статут починається з заяви, що спілка має на дці професійні й політичні цілі і справді, як основні завдання спілки, виставлено і ті, й другі домагання. За політичну платформу свою спілка уважає боротьбу за політичну волю Росії та за віддання влади в руки народу. За-для того спілка домагається: а) щоб скликано установну раду на основі вселюдного, рівного, безпосереднього й таємного виборчого права, однакового для чоловіків і жінок усіх націй; б) щоб фактично заведено для всіх людей незайманість особи й помешкання, волю віри, слова, друку, спілок, зборів та страйків, а також знищено всі судові й адміністративні утиски політичні й релігійні. Що до просвітних справ, то спілка ставить на меті боротьбу за ґрунтовну перемену народньої просвіти в Росії на основах волі, демократизації й децентралізації: а) всі школи, од найвищих загально-просвітних почавши й аж до

нижчих, повинні мати як найтісніший зв'язок між собою; б) має бути заведено вселюдну, безплатну й обов'язкову початкову науку; середня і вища наука також безплатна; в) обов'язкова наука релігії має бути знищена; г) школа повинна бути загально-просвітною з вільним викладом; д) наука по всіх школах має відбуватись рідною мовою людности; е) заправляти школами мають місцеві організації, вибрані на основі вселюдного і т. и. виборчого права, та загально-національні громадські інституції.

Здійснити ці вимоги спілка думає такими засобами: а) одвертою й вільною критикою сучасного шкільного ладу та урядової політики що до народньої освіти; б) організуючи спільні протести вчителів проти шкодливої для шкільної справи діяльності адміністрації; в) широко розповсюджуючи серед народу ті політичні ідеї та завдання, на яких стоїть спілка; кожний член її має право агітувати відповідно до програми тої партії, до якої він належить.

З інших пунктів статуту цікавий для нас § 12, який говорить, що філії по окремих краях („областях“), як от Польща, Кавказ, Україна, Литва і т. и, можуть організувати місцеві з'їзди й закладати постійні бюро.

Другий з'їзд заступників спілки учителів і просвітних діячів відбувся також у Петербурзі 26—29 грудня 1905 р. На цьому з'їзді докладно обговорено політичну і професійну програму спілки та відносини її до інших організацій громадських і партійних, а також до політики уряду. На самому початку постанов з'їзду схарактеризовано погляди спілки на справу національної школи. „Вважаючи на різноманітність країв та народів Росії,— читаємо в § 1 постанов,—просвіта всіх народів, що живуть у їй, залежить безпосередно од вільного розвитку національних ознак окремих народностей та широкого пристосовання принципів національної автономії й місцевої самоуправи“. Далі в §§ 2 і 3 з'їзд пристає на те, щоб по всіх школах заведено науку рідною мовою, додаючи, що національні школи мають однакові права на державні кошти. § 4-й доручає Центральному Бюро скласти спеціальну комісію, яка б допомагала окремим народам націоналізувати свої школи, видаючи наукову та популярну літературу місцевими мовами. Всі члени спілки повинні допомагати націоналізації шкіл,

а хто з учителів не знає мови того народу, серед якого працює, мусить покинути посаду.

Що до професійно-просвітної діяльності, то з'їзд ухвалив, знехтувавши міністерські каталоги, видавати власні списки всіх нових, цікавих для спілки, книг та розсилати безплатні й дешеві бібліотечки; окрім того—переглянути шкільні підручники відповідно до принципів спілки. З професійної діяльності з'їзду треба ще згадати про добре обміркований статут „Кассы взаимного страхуванія“. З інших праць зазначимо проекти з'єднання всіх просвітних організацій та заповоги просвітою трудящим людям.

Переходячи до ухвал політичного змісту, зазначимо насамперед, що державну думу з'їзд рішуче ухвалив бойкотувати, через те що „державна дума на підставі закону 11 грудня, є не що инше, як ще один захід уряду, щоб одурити народ“. Що до Селянської Спілки, то з'їзд окремою резолюцією, вітаючи в Селянській Спілці замір організувати сили трудящого селянства, ухвалив допомагати їй в боротьбі за демократичні ідеали. Що до земських справ з'їзд ухвалив, що члени спілки инакше повинні поводитись з поступовими земствами, инакше з реакційними, од яких не можна сподіватися допомоги діяльності спілки.

Останній розділ говорить про засоби, яких члени повинні вживати проти урядових репресій.

Ми бачимо з коротенького перегляду ухвал з'їзду, що більше уваги він звернув не так на вузько-професійні, або чисто просвітні питання, як на те, щоб зазначити становище спілки до сучасного руху за волю та добробут народній. Се не значить, щоб з'їзд легковажив майбутню культурну місію вчителів на полі поступової народньої просвіти, бо спеціальні ухвали показують, що й ся справа інтересує спілку; обмірковано також і деякі важніші потреби самої організації. Але через усі праці з'їзду червоною ниткою проходить найперше завдання спілки: яко мога ширшу брати участь в сучасних подіях на користь трудящого люду. Спілка що до сього не обмежує себе програмою одної якої-небудь партії, але ми, здається, не помились, сказавши на підставі друкованого матерьялу що більшість членів її прихилиється до бажань і мети Селянської Спілки.

В справі націоналізації школи спілка, як ми бачили, зайняла вельми прихильне становище і її члени виявили тут найбільш поступові, найбільш справедливі думки, як що рівняти до інших спілок професійної інтелігенції. Але спілка мусить зробити ще один крок наперед. Щоб на міцних підвалинах положити справу, щоб забезпечити вільний просвітній розвиток усім націям Росії, загально-російська спілка вчителів мусить перейти од централізованої спілки окремих груп, до федеративної спілки національних організацій. Тільки незалежні національні організації, не обмежені ніякими центральними постановами з'їздів і комісій, можуть як слід використувати для своєї мети всі місцеві умови. До того ж,—і це дуже важлива річ,—ніяка така організація сама з себе не матиме справжньої ваги, як що вона не пристосує своєї діяльності до потреб та напряду серед місцевих робітничих та селянських політичних партій. Тим часом серед усіх національно-революційних організацій останніми часами можна завважити перевагу прихильників федералізму. Так, наприклад, на Україні повстала була широка агітація, щоб заложити окрему Українську Селянську Спілку, звязану федеративно з загально-російською, і коли сього не сталося, то тільки з чисто сторонніх і від ініціаторів руху незалежних обставин. Цю інтенсивність федералістичних змагань повинні взяти на увагу члени вчительської спілки.

До огляду статуту загально-російської спілки вчителів та постанов другого з'їзду її членів прилучаємо ряд питань, зложених з'їздом, з якими обернулося Центральне Бюро спілки до всіх, які є в Росії, національних учительських та інших таких організацій, що не належать до спілки.

1) Чи Ваша спілка вважає поєднання всіх, які є в Росії, національних учительських спілок річчю бажаною?

2) Коли Ваша спілка вважає таке поєднання річчю бажаною, то на який спосіб: а) чи Ви бажаєте прилучитись до загальної спілки вчителів і діячів народньої просвіти на правах автономного відділу цієї спілки? В такому разі які переміни повинно зробити в теперішньому статуті „Загально-російської спілки вчителів і діячів народньої просвіти“? б) чи може Ви бажаєте

засновати федерацію самостійних учительських спілок і організацій?

3) На якій платформі, на погляд Вашої спілки, повинно засновати з'єднання учительських спілок з різними платформами (професійно-політичній чи професійній)?

4) Чи Ваша спілка вважає за можливе, щоб поєднати учительські спілки з різними платформами (професійно - політичними і професійними)?

5) Які повинні бути основні завдання поєднаних учительських спілок?

6) Які повинні бути фінансові основи (членські вкладки, взаїмна страховка).

7) Яка на думку Вашої спілки організація учительських спілок найбільш бажана: чи спілка одна про вчителів і середньої, й нижчої школи, чи про кожну з цих груп окрема?

8) Як учительські спілки могли б дійти до згоди з приводу отсих питань:

а) що до викладу релігії в школі,

б) що до викладу російської мови, як одного з предметів науки в початкових та середніх школах тих країн, де нема великоросійської людности,

в) коли таку науку російської мови завести бажано, то чи слід робити її обов'язковою для учнів і коли науку починати?

г) що до викладу інших місцевих мов, як предметів науки, в народних школах по тих країнах, де живе скільки національностей?

Центральне Бюро просить усі спілки обміркувати ці питання; окрім того, вибрати скількох уповноважених заступників од кожної спілки на з'їзд національних учительських спілок, який має відбутись 7 червня (іюня) сього року в Петербурзі.

Відгуки з життя та письменства.

Національність, як фактор поступу.—Старий і новий погляд на національну справу. — Межи двох стільців.

До самого недавнього часу серед поступових кругів європейської інтелігенції, а надто—інтелігенції російської, слово „національний“ було синонімом до слів „шовіністичний“, „реакційний“, а саму національність уважано за потужне гальмо до вселюдського поступу та братання всіх людей. Обстоювати право націй на життя та розвиток значило мало не те ж саме, що викликати людозненавистні почування серед мас та заохочувати їх до братовбивчої боротьби. Навіть прихильність до національного питання, або просте зацікавлення, трактовано в тих кругах здебільшого, як „узость“, основній рисі людської природи суперечну, себто—призначенню до всесвітньої спілки та братання. Дарма й упевняти було та змагатись, що це не так: одно вже слово про національні потреби та змагання дратувало людей, заставляло їх насторожуватись та сторч ставати.

Певна річ, що такі відносини до національного питання мали почасти свою рацію, бо вирости вони з коріння, що глибоко заложене було в сучасному житті й від його набралося живущих соків. Погляньмо тільки, з одного боку, на становище самих тих інтелігентних кругів, про які мова йде, а з другого—на моральне обличчя тих частин громадянства, що взяли на себе ніби монополію репрезентувати в очах загалу національну ідею,—і ми зразу те коріння матимемо в руках. Скрізь, а надто в Росії, інтелігенція зроду або симпатіями своїми та традиціями належала до національності пануючої, яка на власній шиї національного гніту й утисків не випробувала. Для неї це була сфера цілком теоретична, яка вже тим самим не могла глибоко захоплювати інтересів та бажань, ні тим більше—викликати енергію або нахил до протесту. Як здоровий чоловік не чує свого здоровля, просто на його не зва-

жає, так і забезпечені усім з національного боку люде не могли національних інтересів глибоко до серця приймати. На цілий зріст стояли перед них інші великі проблеми людського існування,— ті проблеми, що-до яких і вони не могли вважати себе за цілком здорових. Економічна експлуатація, соціальна несправедливість, політична неволя, посплітавшись у вигадливі комбінації та взірці відповідно до місця, панують скрізь по цілому світі—де більше, де менше— і для пануючих націй це були єдині болячки сучасного устрою. І цілком натурально, що енергія активних членів тих націй поверталася насамперед на те, щоб ці болячки усунути. З цілком зрозумілого також егоїзму вони дуже неохоче припускали, що можуть ще й такі болячки на світі бути, які їм не допікають; а коли й припускали, то або легковажили їх, або ж накладали їм зовсім невідповідне значіння. От через те саме російська інтелігенція й не могла собі ніяк ради дати з національними змаганнями поневолених націй: все їй ті змагання здавались непотрібними, зайвими, шкідливими; все ввижалася їй людозненависть там, де й познаки її не було; все вчувався їй шовінізм, де й духу його не пахло, а було хіба саме чисте бажання здобути волю поневоленим народам, як націям, а здобувши—приєднати їх до всесвітньої спілки вільних народів. Це один корінець згаданих відносин до національної справи.

Та був і другий ще, не менш потужний. Сам уряд, з яким російська інтелігенція провадила завзяту боротьбу за домагання економічні, політичні й громадянські і який відповідав на це нечуваними по всьому світі репресіями та рафінованими карами та рішучими заборонами, сам—кажу—уряд не тільки пануючій нації її національних прав не боронив, а ще й сам навіть провадив „національну політику“. Це значило, що повинен бути по цілій державі „одинъ рускій народъ“; що ж до усяких там „хахловъ-сепаратистовъ“, „жидовъ“, „полячишекъ“, „армяшекъ“ і т. и.—то вони мусять усі зникнути *ad majorem gloriam* того гіпотетичного, фіктивного „єдиного русскаго народа“. „Патріотизм“ такого роду всякими заходами та на всі способи уряд підтримував і підживляв, аж до жахливих інспірацій усяких погромів доходячи, чи то потайного під'южування одної нації проти другої. Так виконувалась офіційно колись проголошена програма, в якій „народність“—певна річ, народність пануючої нації—стояла поруч

„православія“ й „самодержавія“, як одна з навіки непорушних „основ“ державного життя російського. В жертву цій „народності“ й приношено нагальні потреби та справедливі домагання усіх інших, які є в Росії, націй. Ото ж, розхитуючи „основи“ бюрократично-самодержавного ладу, передовà інтелігенція російська повинна була з усієї сили вдарити й на цю „основу“—на той крайній націоналізм, або краще сказавши—націоналістичний шовінізм, що увесь час був офіційним лозунгом уряду. До того ж, круг уряду що до цього пункту згуртовалося усе, що було в Росії найтемнішого серед громадянства, усе, що йшло проти справжніх потреб народніх, усе, що на всякі голосі вило й гавкало на краші здобутки вселюдського поступу в сфері громадсько-політичних відносин. Своїми брудними лапами ці шакали та гієни від „потребізму“ вкрай занечистили ідею національності, зганьбили й скомпромітували її в очах поступових напрямів і самі слова „патріотизм“, „національність“ зробили синонімами гніту, насильства та реакції. Кожен, хто виступав проти цих темних сил пануючого ладу, повинен був, певна річ, іти й проти такого їх підпомішника дужого, як принатурений до послуг панських патріотизм та національна ідея. Це ж був патріотизм орла двоголового й участка, це була національна ідея трицвітного флагу й людозненависти, проповідь гніту та зневажливих відносин до боротьби за нові форми громадсько-політичного життя. І кому учасок був огидний, кого людозненависть обурювала—той мусів огиду почувати та обурюватись і проти їх спільників та товаришів вірних—того патріотизму, того націоналізму. А чистий патріотизм, чиста національна ідея, звязані хоч би тільки формально з такою пахучою компанією, потьмарились і мусіли сором'язливо ховатись по закутках, боючись раз-у-раз, що їх ідентифіковано буде з ганебними словами та звірячими вчинками заступників „участкового“ патріотизму.

Такий процес відбувався серед пануючої нації, так еволюціонувала тут національна ідея. А тим часом серед поневолених націй, кращий цвіт яких—їх розум, їх інтелігенцію—систематично за підмогою школи та всього складу життя здебільшого обирали на користь пануючої,—там не було досить енергічної оборони справедливих національних прав. Починаючись найчастіше з романтичних згадок про старовину, національна ідея у

поневоленних націй, хоч з інстинкту й була поступова та демократична, але часто не здужала позбутись зверхньої романтичної одежі й виявити у виразних формах свою демократичність. Маючи на меті народ, інтереси широких мас, потреби трудящих людей, заступники національної ідеї занадто иноді абстрагували її від живих людей, мало дбали про те, щоб сформулювати національні домагання в приступній формі й викрити їх справжній невмірущий зміст,—і через те й сама ідея тільки слабенькою й тоненькою цівкою пробивалась серед цілого комплексу несприятливих обставин. Про одну з тих обставин, чи не найважливішу в справі національного розвитку, я вже згадував: інтелігенція поневоленних націй здебільшого повернулася до пануючої нації, про буржуазію—й говорити нічого, бо вона одним лицем складалася з перевертнів, а „дома“ лишалися самі темні, несвідомі трудящі маси, яким тонкощі всяких таких абстрактних питань ніколи було розбирати. До того ж, віддавши увесь свій розум, свою інтелігенцію на службу чужим богам, вони й інтелектуальної змоги до того не мали. На плечах у народних мас лежав нестерпний тягар—неволі, роботи тяжкої, неоплатних податків та злиднів невилазних; тягар той просто плечі народові обважував щоденними утисками та повсякчасною зневагою їх, насамперед, людської поваги. Серед цієї суми економічного та соціального лиха гніт національний для ширших мас був найменш, певне, помітною складовою його частиною. Це ж не особиста зневага, що кожен чоловік її бере до серця й може легко відчутти і швидко реагувати. Щоб зрозуміти зневагу національну, треба почутити себе членом тієї зневаженої нації і членом самосвідомим, треба піднятися по-над звичайний рівень темноти й забитости, треба цілу низку фактів та розумінь скомбінувати, иноді досить абстрактних і складних, а скомбінувавши, поробити відповідні виводи. І тільки тоді, коли я думками пройду вже досить довгий шлях, колективна зневага моєї нації може переважити мої особисті кривди, тоді тільки вона промовить мені до серця і вдариться з такою силою об його, що викреше вогонь рішучої одсічі проти напасників. Без такої досить складної роботи свідомости не може повстати почування національного гніту та кривди. Що, напр., для широких мас українського народу важила така справді нестерпна та нечувана зневага його національної поваги, яку заподіяно йому так званім законом

Юзефовича, коли народ той поспіль, одним лицем неписьменний був і книжка, газета, то-що, в очах його жадної ваги не мали? Він не міг зважити усього значіння тієї події, не міг навіть зрозуміти її до ладу й тому цілі десятки літ мовчав, аж поки останніми роками полуда хоч краєчком, а таки спала йому з очей, і тоді тільки він заговорив подекуди і про цю національну зневагу. І так скрізь, де народні маси були мало не єдиними заступниками поневолених націй: відгукуючись вряди-годи, коли ярмо неволі занадто вже нестерпно замуляє, конвульсійним рухом на економічні й соціальні утиски, про національні здебільшого вони мовчали, бо їх не розуміли. Коли ж навіть окремі одиниці з народу, власною силою чи щасливим випадком, і вибивалися зі споду, то й вони насамперед дбали про те, щоб позбутись швидче прикмет рідної національності, бо ці прикмети були досі тільки ознакою некультурності, „мужицтва“—себто мало не якимсь Каїновим тавром бідности й темноти. Ті люде сподівались, що позбувшись того тавра, перейдуть зразу до вищого, як їм здавалося, типу людської породи, який увижався їм у пануючій нації.

Усі зазначені обставини в великій мірі спричинилися до того, що суть і природу національної справи у нас так затемнено, як не затемнювано ніякої иншої. Національне питання таким складним зробилося, що розібрати його звичайному інтелігентові було дуже важко й через те, щоб довго не клопотатись, витворилася навичка вкладати його в традиційні шаблонові рямки й тим збувати всю справу без зайвого клопоту. Таким шаблоном треба уважати й те, що кінець-кінцем національну справу взагалі прилучено до реакційних змагань; до того ще помагала теорія націй світових, до яких зачислено усі тепер пануючі, і націй самим ходом історії засуджених на смерть,—це нації поневолені,—і коли треба було знайти *ultima ratio*, то на той „хід історії“ й послалися звичайно. Національність оголошено ворогом вселюдської згоди та братерства і, як найвищий прояв цієї думки, виставлено, що найбільш революційний елемент сучасного громадянства—пролетаріят—не має рідного краю. Нехтуючи національні змагання поневолених націй теоретично, заступники поступових і навіть революційних напрямів несподівано опинилися в прикрому сусідстві з тими, хто топтав їх практично—урядом та вірними його підпомішниками—рептиліями усякої масти й образу. Часом сусідство це про-

ступала в дуже наївній формі, але від наївності тієї подихало чимсь таким, що просто морозом жаху проймало тобі душу. „Много очень совѣтливыхъ и честныхъ людей,—писав недавно один поступовий публіцист,—стремятся избавиться отъ них (національныхъ вопросовъ), какъ отъ кошмара, и... совершенно замалчиваютъ эти вопросы, лелѣя въ душѣ идеаль единства, подавленія одной націей другихъ, надѣясь, что эту не особенно пріятную (ще б пак!) работу совершаютъ иные не совсѣмъ чистые люди, и что послѣ ихъ необходимой, но грязной работы, возможно будетъ приступить, наконецъ, къ осуществленію свѣтлаго идеала человѣческой справедливости“¹⁾. Добрий же „свѣтлый идеаль человѣческой справедливости“, заснований на „грязной работѣ“ Муравйових-вшателів, Юзефовичів, Плеве і т. и.!...

Не треба, думаю, доводити, що таке становище національної справи могло бути тільки дочасним, поки на оборону національної ідеї ставали окремі особи, чи навіть гуртки, з-поміж поневолених націй. На инше зовсім становище мусіла вона вибратись, як почали прокидатися до свідомого життя трудящі маси, що потроху звикали й навчалися розрізняти складові елементи того загального гніту, що випав на їх долю за сучасного ладу. Мусів тоді визначитись і стати на повен зріст свій і елемент національний, занявши те місце, яке йому од віку належало, та тільки тимчасово загублене було серед намулу инших простіших елементів. Справа окремих гуртків, справа заможніших елементів громадянства мусіла перетворитись тоді на справу всенародню, тісно звязану з життям та добробутом широких народних мас. Боротьба за індивідуальність, кажучи термином славного соціолога російського,—індивідуальність особисту, незалежність економічну й соціяльну—мусіла долучити до себе новий елемент—боротьби за індивідуальність національну. Адже ж національність,—нехай там собі що хочуть говорять Аракчеєви і реакційні, й революційні—не черевик, який скинув та другого надяг, а не знайшлось другого—дарма: можна й босака погуляти. Національність краще б прирівняти до тих позверхових, але потрібних вельми покровів на людському тілі,

¹⁾ А. С. Изгоевъ—Хроника внутренней жизни в „Южныхъ Запискахъ“, 1904. № 40.

які певна річ, зідрати можна, але тільки разом із життям, оскальпувавши тією операцією й самий дух народній. І раніше чи пізніше, а трудящі маси повинні були почутити, як міцно національна шкура приросла до їхнього організму й чого коштує скинути її та нову набуту. Лягати, складаючи шкуру, можуть тільки рептилії, а людини, що свідомі своїй особистій індивідуальності й провадять боротьбу за неї, це діло недостойне.

Трудящі маси, кажу, раніш а чи пізніш, повинні були прийти до свідомості своєї національної індивідуальності, як попередю індивідуальності особистої, й стати на її оборону. І це величезної ваги річ, бо вона цілком одмінила становище національної справи: вона надала їй широко-демократичні дух і форму, в старі міхи влила нове вино глибокого змісту і примусила навіть тих до його уважливо відноситися, хто досі його нехтував. Це суша революція в справі національній, що тягне за собою революцію і в тих уторованих поглядах, про які говорено вище, а також і в теоріях, що іменем історії засуджували поневолені народи на безоглядну смерть та страту. Читачі „Нової Громади“ з надрукованих у нас статей Бебеля й Пернерсторфера та з принагідних до них уваг тов. Грінченка познайомилися вже з еволюцією що до цього міжнародної соціалдемократії, яка в особі кращих своїх заступників потроху кидає позицію виключного інтернаціоналізму. Така сама еволюція мусить, мені здається, відбуватися й серед російських соціалістичних фракцій, і вже сліди її можна подекуди завважити. Факти життя, удар за ударом, розхитують старі упередження; події, яких ми самі буваємо свідками, розбивають дочасні теорії й витворюють помалу нові відносини до національної справи. І такі це факти цікаві, що придивитись до їх уважніше не завадить, тим більше, що вона так близько нас відбуваються, що досить тільки буде руку простягти, щоб їх намацати.

В першій книзі „Современности“—місячника, що повстав замість припиненого „Русскаго Богатства“—надруковано статтю д. Василевського: „Борьба за реформу избирательнаго закона въ Австрій“, яка дуже дає виразні докази того, як демократизується в наші часи національна справа, або ще краще—як націоналізується сучасна демократія, як що пробує ставити свої домагання на цілком практичний, реальний ґрунт та прилучити до себе широк

маси народні. Та инакше й бути не може, бо жадна програма, що претендує на якийсь значіння, жадне практичне домагання, не можуть висіти в повітрі, — вони мусять спиратися на даний ґрунт, на міцний фундамент із живих людей—широких мас народніх. А як ці живі маси народні в даний момент виступають сполученими в національності, то згадані домагання мусять прибірати національні форми. З другого боку ті ж самі факти й події показують, що національна ідея не є щось реакційне *an und für sich*, але може бути і реакційною і поступовою, залежно від того змісту, який у неї вкладено. Боротьба за виборчу реформу в Австрії, де національне питання раз-у-раз дуже гостро стояло, а тепер виявляє тенденцію до нового угруповання політичних партій відповідно до національних домагань—дає наочну ілюстрацію до висловлених поглядів.

Я не маю на думці говорити про фактичний бік справи, бо про це читачі знайдуть на сторінках „Нової Громади“ окрему статтю тов. Лозинського, що як раз подає потрібні відомости про боротьбу за виборче право. Мене зараз цікавить найбільше те, як у фактах тієї боротьби виявляє себе національний момент, куди він нахиляється і що нового вносить він в старе, як світ, національне питання. Згадана стаття д. Василевського дає цікавий матеріал до того.

Відомо, що на чолі боротьби за вселюдне виборче право, яка знов похитнула світ найбільше під впливом російських подій, стоїть робітничий клас, пролетаріят. Поневолений економічно, немилосердно експлуатований в сучасній буржуазній державі за допомогою, між иншим, і несправедливих виборчих систем, що віддали скрізь політичну власть заступникам заможних класів, пролетаріят мусів написати на своєму прапорі величній лозунг—вселюдне виборче право. Мусів, бо скільки політична неволя допомагає неволі економічній, експлуатації пролетарських мас жменькою капіталістів, стільки ж політична воля, рівно поділена між усією людністю, повинна служити до визволу тих мас з неволі економічної. Цілковита реорганізація політичних відносин має наблизити й реорганізацію відносин соціальних та економічних, має улекшити ліквідацію старого капіталістичного ладу на основах вільної праці й вільного споживку продуктів тієї праці трудящими людьми. Щоб поліпшити свою долю, пролетаріят повинен

був дбати про те, щоб здобути в свої руки політичну власть, вселюдне виборче право було першим ступнем до того, щоб ту власть у жменьки заможної буржуазії видерти й передати її цілому народові. Тоді тільки держава може позбутись тієї ганебної ролі, яку досі грала, обороняючи інтереси невеличкого гурту дуків-срібляників і занедбуючи життя, здоровля й потреби величезної більшості покритих. В боротьбі за вселюдне виборче право на широ-демократичних основах (так звана чотирочленна формула) одностайне йде свідомий пролетаріят цілого світа, ступінь по ступневі одвойовуючи ворожі позиції, які уперто обороняють заступники „командуючих“ класів разом з „услугаючими“ їм урядами.

Пролетарські елементи Австрії так само енергічно провадили боротьбу за вселюдне виборче право, як їх товариші по інших краях, і тільки під одностайним навалом робітників австрійського уряд вперше р. 1896 пустив до виборчих урн пролетаріят, заложивши так звану п'яту курію вселюдного голосовання. Але це була тільки мизерна уступка і робітників задовольнити—вона не задовольнила. Боротьба провадилась і далі, аж до цього часу, і от саме тепер пролетарські маси здобули собі нового потужного спілника, що так само в уселюдному виборчому праві шукає єдиного порятунку від споконвічної неволі. Спілник цей—то поневолені нації.

Широкі маси поневолених націй, їх оснóвне ядро, складається і з поневолених також людей, а через те ці нації несуть на своїй шиї подвійну вагу сучасного ладу: і як люде, і як нації. Не маючи заможних класів, вони не мають „сильних міра сего“, бо инакше й не були б вони поневоленими національно. Це, кажучи фігурально, нації-пролетарії, яких сам інстинкт життєвий пхає до того, щоб вибратися з глибокого дна, куди запакував їх сучасний лад та ще й придушив зверху тяжким камінням національного гніту, неволі та утисків. І для таких націй найперша стежка, щоб гніт той з себе скинути—то цілковита реорганізація сучасного політичного ладу на основах рівності та здобування політичних прав широким масам, що складають поневолені національності,—значить, в першій лінії також вселюдне виборче право. Поки політична власть належить жменьці експлуататорів з пануючої нації, доти нема надії на знищення

національного гніту, доти поневолені нації не мають ні звідки оборони своїх інтересів, доти до економічних „скорпіонів“ раз-у-раз долучатимуться ще націоналістичні „бичі“, якими ті експлуататори розважають себе звичайно, граючись у якісь ніби-то вищі принципи „обкультурування“, а справді — обдурювання „нижчої“ породи людей. З цього виходить, що націям-пролетаріям і пролетаріям-особам одна стежка, щоб свою долю поліпшити, то—боротьба за основи справжнього демократичного ладу, боротьба за вселюднє виборче право. Йдучи своїм шляхом, клас пролетаріїв зустрівся нарешті на цьому шляху і з націями-пролетаріями; показалося, що йти їм—„по дорозі“ і от сама собою витворюється природна спілка. А через те боротьба за нові форми життя, oprіч класової, набірає ще й виразної національної окраски.

Цілком природно, що політична на око боротьба за справедливу виборчу реформу, раз існують утиски і економічні, і національні, повинна бути не тільки повстанням експлуатованих класів проти класу експлуататорів та їх класових привілеїв, але разом і повстанням поневолених націй проти націй пануючих та їх привілеїв національних. І ті бо' привілеї, й другі—усяке по своєму—сприяють поневоленню та експлуатації пролетаріату й поневолених націй, однаково позбавляють політичних прав широкі маси трудящого люду й однаково в інтересах їх мусять бути скасовані. Сам процес економічний, розвиток великого капіталістичного господарства помагає тому, що поневолені нації доходять до свідомости свого національного „я“, а звідси—й до національного відродження. Перше, поки процес капіталізації стояв на переступній стадії й не захопив був ще поневолених, економічно відсталих націй—економічно дужчі, культурніші нації могли утискати й винародовлювати своїх відсталих сусідів саме через те, що вони дужчі. Тепер же сила їх повертається на слабість, бо маючи більші потреби, вони мусять поступатися перед націями поневоленими через те, що ці меншим задовольняються й тим самим легше вдержувати можуть конкуренцію найманої праці. Процес де-націоналізації через те не то інтенсивніший не зробився, а ще мусів поступитися назад перед силою економічного й національного руху. „В сфері великої фабричної промисловости,—завважає д. Василевський,—спостережено цікавий факт, що більш культурний елемент випихається менш культурним—дорожчі робочі руки

дешевшими: німці чехами, чехи поляками... В східній Галичині побільшується процент русинів у польських містах, хоч тут слабкий розвиток промисловости в високій мірі той процес гальмує.

Це з'явище рішучий мало вплив на демократизацію національної справи та на відродження поневолених націй. Скоро тільки розвиток промисловости почав до більших, уже зденационалізованих центрів притягати з окола широкі маси трудящого люду—то й позверховий вигляд тих центрів мусів одмінитися, набуваючи національні форми поневоленої нації. Хвилі народу, який ще не позбувся своїх національних ознак, почали заливати винародовлені й пануючою нацією здобуті центри; цей новий елемент зложив свою більшість і надав свій характер центрам, що давно вже його були позбулися. Та новий елемент не тільки випихає старий, він вдирається ще й на самі позиції старого і потроху їх здобуває для себе й одвойовує. Перше для ремісника, напр., крамаря, адвоката, лікаря, то-що, належність до пануючої нації була джерелом прибутку, бо клієнтів вони мали тільки звідси. Тепер же, коли більшість клієнтів належить до іншої національності—їм доводиться, сказав би, переучуватись, пристосовуючи себе не до пануючої нації, а вже до поневоленої, що морем заливає більші центри й націоналізує їх. Найвиразніш, певне, процес той бачимо поки в Чехії: німецька культура, що здобула вже перевагу над чеською й була одвоювала всі більші центри, мусіла останніми часам поступитися перед чеською назад. Навіть в широко-німецьких країнах чехи потроху випихають німців і, напр., Відень де далі, то все дужче робиться славянським містом через велику силу прибулих чехів. Той самий процес помітно й по інших сторонах Австрії: Силезія—потроху спольщується, Істрія й Далмація набувають хорватський та словинський вигляд; міста в східній Галичині, серед моря української людности, помалу українізуються. Певна річ, що так само цей процес мусить довести до українізації винародовлені поки міста й на нашій Україні.

І от, несучись на хвилях економічного процесу, поневолені нації натрапляють на ті перетяки, що понаставлявано їм на шляху—на всякі обмеження не тільки соціального та економічного, а й національного характеру та на історичні привілеї пануючих націй. Повстає невдержне змагання ті обмеження одним та привілеї другим знищити, щоб згинувли пережитки старих ча-

сів, коли поневолена нація поневолення свого ще не почувала так дошкульно. І єдиний шлях до того—політична реорганізація держави на широкій демократичній основі, найперше—вселюдне виборче право, що дає змогу до тії реорганізації. Поневоленим націям тим легше пристати до поклику за вселюдне виборче право, що вони одноманітні й демократичні самим складом своїм: це мало не поспіль трудяще селянство, на чолі якого стоїть також трудяща інтелігенція. Ні спадщини феодального ладу — великих земельних власників, ні новітньої дужої буржуазії, що обстоювали б тільки свої класові інтереси, в середині молодих, недавно відроджених націй не буває, а значить далеко слабша тут класова боротьба, що роз'їдає пануючі нації, поділяючи їх на табори ворогів запеклих. Одностайними лавами поруч заступників поневоленого пролетаріату прямують молоді відроджені нації до нового життя, здобуваючи і для себе, і для всіх поневолених волі та рівности—цих найпотрібніших до нового життя основ. І ми щасливі тим, що в лавах тих бачимо й рідні обличчя—українських селян з Галичини...

Такі події—то певний початок реабілітації національної справи, зганьбленої теорією „офіційної народности“ і практикою утисків та „участкового потретизму“. Кажу—початок, бо ще довго не переведуться певне люде, які так швидко з власними помилками не помиряться і з ясных, як божий день, подій вони пороблять цілком несподівані виводи, що ставатимуть перед нами як відгуки колишнього заблуду. Переступаючи до одного з таких відгуків, цікаво може буде зазначити, які думки викликали ті ж самі факти, про які зараз мова йде, у одного з найвидатніших ортодоксальних марксистів—Каутського. Він не раз на національній справі зупинявся й останні його праці на цьому полі не брешуть такою вже догматичною виключністю на славу інтернаціоналізму, як давніші. А колись він був „строгъ безъ послабленія“ і засуджував на смерть цілі нації досить легко. Так, обговорюючи якось ті самі факти, що подає й д. Василевський, він доходить до цілком супротивних виводів, упевняючи, напр., що „ледви чи можна тепер серйозно думати про забезпечення будуччини чеської нації“. Причина, бачте, в тому лежить, що заступників чеської нації можна знайти тільки між селянством та дрібною буржуазією, але як їх економічним процесом „засуджено на загин“, то з ними

загинути мусить і мова їхня. „Кожна спроба поставити перешкоди розповсюдженню німецької мови в Чехії кінець-кінцем має гальмувати економічний розвиток в цьому краю. Всяка підмога розвитку чеської національності ледве чи означає тепер підмогу економічному розвитку. А втім, — знаходить на прикінці Каутський слово потіхи, — хай не журяться тим чехи, бо така доля чекає й далеко значніші нації („Національність нашого часу“) ¹⁾. Певна річ, чудова то потіха знати, що не самого тебе засуджено на смерть, а ще когось там „далеко значнішого“: на людях, мовляв, і помірати не так то вже страшно... Але звідки Каутський взяв, що чеська національність, чи яка инша з поневолевих (бо чеську він бере тільки до прикладу)—одним лицем з буржуазії складається? Нехай ще селянство—то буржуазія, а що ж робити з 350000 робітників, що працюють по чеських фабриках, або й з тими 200000 чеських заробітчан, що забрались аж у Відень? Невже й їх у буржуазію тільки через те, що вони чехи, а не німці?... Очевидно, Каутський зробив просто один з тих „судальських“ мазків, якими так часто грішать усі правовірні: чернив собі чоловік на малюнку одягу, а як за одним махом і обличчя чорним зробив—байдуже: і з чорним обличчям малюнок не чим буде, а таки малюнком! Не можна ж думати, щоб Каутський справді не бачив чеського пролетаріяту,—ні, він просто заплющив проти його очі, аби той не псував йому гарного вигляду розлінованих кліточок, в які він порозсажував нації, ще й етикетки подававши: цю, мовляв, на страту призначено, а цю—„на восхожденіє отъ силы къ силѣ и отъ славы къ славѣ“...

Та це хоч ясно принаймні: стоїть чоловік твердо на одній позиції й навіть зачернює пильно те, що хоч натякає на якусь позицію иншу. Та що про тих сказати, що силкуються разом устояти на двох позиціях, сісти на двох стільцях і через те шамотаються, метляються, пересідають, аж поки...поки провалюється межі стільці й опиняється в повітрі?...

Така саме історія трапилась недавно з одним російським ортодоксом д. Лукашевичем, що в тижневяку „Вѣстникъ Жизни“ (ч.ч. 1 й 2) надрукував статтю „Українскія національнныя партіи“.

¹⁾ Карль Каутскій—Очерки и этюды. Спб., 1901, стор. 133.

Коли зважити на засоби д. Лукашевича та матеріал, з яким він оперує, то стаття його набірає досить цікавості, і мені доведеться, може, до неї ще раз вернутись; поки я хочу обмежити себе тільки на одному епізоді з неї. Всі українські політичні партії в програмах своїх повиставляли, як відомо, домагання для України автономії, виходячи з тих або інших як теоретичних, так і практичних засад. Це питання зацікавило й д. Лукашевича і він в своїй статі головним робом і роздвляється питання про автономію України.

Чи має право Україна на автономію? Безперечно, з погляду д. Лукашевича, має, бо „соціалдемократія вважається тільки сь известнымъ реальнымъ фактомъ существованія большеї или меньшеї группы людей, говорящихъ на одномъ языкѣ (или, если угодно, нарѣчїи) и сознающихъ себя чѣмъ то отдѣльнымъ отъ остальной окружающей ихъ массы населенія. Такой фактъ несомнѣнно имѣеть мѣсто въ данномъ случаѣ и этого вполне достаточно для соціалдемократіи, чтобы разсматривать населеніе Украины, какъ отдѣльную націю со всѣми правами на свое „самоопредѣленіе“, согласно соціалдемократической программѣ“ (I, 39). Здається, д. Лукашевич сів на своєму стільці твердо, але сівши починає він міркувати, і тут його непевність посіла, чи справді так уже він твердо сидить і „нужна ли автономія України?“ І от починає автор горзатись, моститись, плутатись у суперечностях, пересідати з одного стільця на другий... І до того він допересідався, що вже й сам до ладу певне не знає, де опинився.

Д. Лукашевич, як ми чули, тільки що категорично і цілком справедливо висловився за автономію України, сконстатувавши факт існування українського народу й додавши, що „этого вполне достаточно для соціалдемократіи“. Але зараз же, на тій самій сторінці, цього вже робиться для д. Лукашевича „недостаточно“ і він захожується моститись на другий стілець. Бачте, він раптом якось доглянувся, що „самостоятельной украинской культуры нѣтъ, это совершенно несомнѣнный фактъ“, а життя українського народу сплелось дуже з життям загально-російським. І от один „несомнѣнный фактъ“ стукнувся в голову д. Лукашевича з другим „совершенно несомнѣннымъ фактомъ“, а з цього вийшло те, що д. Лукашевич заходився переглядати програми українських партій і зостався дуже наза-

доволений. Правда, тут ще лиха великого нема, хоч є причини думати, що перегляд св'їй д. Лукашевич робить не на основі перворотворів, а бере часто відомости з других—і досить иноді комічних других рук. Так я дуже боюся, що д. Лукашевич занадто багато начитався... „Шершня“! „Вот вам,—пише він,—первый номеръ газеты „Громадська Думка“. Здѣсь... в руководящей статьѣ призываются къ примиренію и объединенію „богатые и бѣдные, хозяева и работники“ (цитируемъ по памяти)“,—дуже вже якось скидається це на цитату з дотепного органу українських комах, може й справді „по памяти“ зроблену. Так само без потреби поперекручував д. Лукашевич (знов „по памяти“) й без того досить колоритні „заповіді“ української народньої партії, проти якої, як він згадує, були статі в „Літературно-Науковім Вістнику“—„издающемся во Львовѣ *нѣкимъ анархистомъ Лозинскимъ*“ (II, 37). Так от переглянувши з такими засобами програми українських партій, д. Лукашевич знов вертається на стару позицію, до автономії України, але тепер ясний і певний термин національної автономії підміняє досить незручно якимсь невиразним „искусственнымъ обособленіемъ Украйны въ экономической жизни“ (і звідки це він тільки взяв?), певна річ, уважає його за вельми шкодливе з кожного погляду й кінчає комічним докором українській соціалдемократії за „націоналістическій оттѣнокъ, какой придаетъ ей ея требованіе автономіи Украйны“ (II, 44). І в результаті—я не знаю, на який вже тепер стілець моститься д. Лукашевич, бачу тільки, що він на жадному не сидить твердо.

Я не буду йти слідом за аргументацією д. Лукашевича: дещо він переказує правдиво, але ще більше плутається і плутаючись поводиться з фактами дуже, я б сказав— „по памяти“ чи що. Зупинюсь тільки на важніших його аргументах. Життя українського народу, каже д. Лукашевич, переплелося дуже з життям загально-російським. Це правда—переплелося. Але чи сам по собі цей аргумент говорить проти автономії України? Ні, не говорить, і це д. Лукашевич дуже добре тямить. Польщі він в автономії не відмовляє, Финляндії, гадаю, не сміє відмовити, а чи ж життя цих країв не переплелося з загально-російським? Адже ж кожне чхання якого-небудь Плеве або Дурново в Петербурзі чи не відгукувалося в Варшаві, або і в Гельсинфорсі так само, як у Києві чи Харькові?—Але ж бо!—скаже на це д. Лукашевич: то ж

таки Польща та Финляндія—вони мають свою самостійну культуру, а української культури нема: „это совершенно несомненный фактъ“. І не завважив д. Лукашевич, як опинився з своїм „совершенно несомненным фактомъ“ на тому самому стільці, на якому засідають „представители официальной Россіи и гг. „ученые“, состоящие у нея на содержаніи“ (I, 38): це ж точнісінько їхній аргумент і, зганивши їх на одній сторінці, на другій д. Лукашевич любовно простягає їм свої обійми.

Не краща справа і з другим аргументом д. Лукашевича. Україна, на його думку, ніколи не виявляла власного революційного руху незалежно від усієї Росії й революціонери-українці приставали тільки до загально-російського руху. Це, насамперед, фактично не зовсім правда, бо хоч невеличкий, а таки навіть за кордоном був український емігрантський гурток з Драгомановим на чолі, і розвиток українського громадянства, з „хлопоманії“ 60-х років почавши, йшов багатьома сторонами своєю власною стежкою. Що з нашого теперішнього погляду ця стежка може здаватися не такою, як слід, чи навіть наївною—то інша річ. Адже, сподіваюсь, д. Лукашевич признає тепер, що і в історії російського революційного руху є чимало сторінок, яких без усміху ми тепер читати не можемо (напр., дещо з діяльності так званого нігілізму). А скільки оснóвна риса українського руху—федералізм—була раз-у-раз дужа і як вона впливала навіть на російських революціонерів, на це маємо фактичні докази. „Таково положеніе вещей“,—пише, напр., Желябов до Драгоманова,—*что исходишь отъ реальныхъ интересовъ крестьянства, признаешь его экономическое освобожденіе за существеннѣйшее благо, а ставишь ближайшей задачей требованія политическія; видишь спасеніе въ распадѣннїи имперіи на автономныя части и требуешь учредительнаго собранія*“ *). Найвидатніші діячі російської революції, як видно з цього, мусіли принципіально згодитись на те домагання, яке раз-у-раз виставлялось українством, і як високо вони те домагання ставили, видно хоч би з того, що згадано його поруч „реальныхъ интересовъ крестьянства“: відомо ж бо добре, що значили в очах тогочасних діячів „интереси крестьянства“. Ідею ж

*) „Былое“, мартъ, 1906. стор. 73.

децентралізації в загально-російській рух безперечно внесли українці і тільки потреби часу — добре чи не добре формуловані, то инша річ,—примушували одсудати її здійснення. Я не буду вже говорити про досить численні прояви українського революційного руху за останні часи, нагадаю хіба тільки факт усім відомий—полтавську демонстрацію з відкриттям пам'ятника Котляревському в люті часи панування Плеве. Сміливо можна сказати, що до того російське громадянство не може похвалитись такою величною демонстрацією, яка була не самим тільки національним протестом: то була перша в Росії по довгій тиші й суною виразна демонстрація проти усього бюрократичного ладу її. Що українство підживлялося в ті часи, коли підживлявся й загально-російський рух—це факт, але це значить тільки, що на обидві течії впливали багато однакові причини, а не що одна залежить цілком од другої. Що ж до того, чому українці приставали до загально-російського революційного руху—про це я говорив недавно, тепер скажу лиш, що причини ті зовсім не говорять проти автономії України, як думає д. Лукашевич. Більше аргументів проти неї, oprіч голого запевнення, що народ автономії не домагається, д. Лукашевич не виставляє. Але й проти цього запевнення можна б поставити не два-три факти, а далеко більше і вже самий той факт, що досить численна українська група в Думі складається переважно з селян, досить красномовно говорить проти д. Лукашевича. І безперечно, що де далі—голос народу в цій справі буде далеко дужчий, ніж він досі був.

На прикладі д. Лукашевича ми бачимо тільки, як тяжко російським поступовцям позбутись упередження проти українського національного питання, особливо що до автономії, і стала на ту позицію, на яку кличуть їх події життя. І навіть ставши, трудно їм на ній встояти без того, щоб не виявити—несамохить може—бажання зійти на цілком супротивну позицію наперекір фактам і логіці. Це відгукується ще стара історія наша, це впливають наверх ті причини, про які я згадував на початку своїх заміток: це незабуті ще пережитки минулого. Занадто бо довго росіяне мали Україну за таку ж саму „свою“ країну, як і центральну Росію й їм просто зречтись важко такого погляду і централістичних завичок. І протестуючи централістичної струни, що й досі

бренить ще в писаннях де-кого з російських публіцистів, не на те ми це робимо, щоб „горько жалуваться“, як думає д. Лукашевич, на чиюсь там „злонамѣренную обиду“,— не варта того справа,—а на те, щоб розвіяти швидче туман централізму, який шкодить не тільки нам, а й росіянам самим. І вони повинні швидче позбутися свого централізму, з більшою увагою приглядатись до життя і менше зважати на старі упередження. Тоді не доведеться й д.д. Лукашевичам моститись одночасно на два стільці з перспективою межі їх ошинитися...

Сергій Єфремов.

Вісті з Галичини.

Виборча реформа.—Хліборобські страйки.

Серед загально-австрійського руху за виборчою реформою Галичина являється особливою країною: з одного боку ніде інде в Австрії не відчувалася так потреба демократичної виборчої реформи, а з другого—галицькі відносини стали тою перешкодою, через яку справа виборчої реформи ще не порішена.

Теперішня куріяльна система ніде так не кривдила народ, як у Галичині, бо не тільки з перших трьох курій (великої земельної власности, торговельних та промислових палат і міст) виходили послі, ворожі робучим людям, але й дві останні курії (селянська і загальна), призначені для селян і пролетаріїв, завдяки спільним заходам польської шляхти й виданої їй на услуги галицької адміністрації, давали з малими виїмками послів, так само ворожих робучим людям, так що вся парламентарна репрезентація Галичини діставалася в руки польської шляхти та її однодумців, зорганізованих у консервативно-клерикально-шляхетсько-польський парламентарний клуб „Коло польське“.

Отсі відносини ще заострювалися в східній Галичині, де побіч соціальних різниць виступають іще й національні: народня робуча маса належить до української, а велика земельна власність, багата буржуазія й бюрократія до польської національності.

Тут на підмогу соціяльним інтересам польської шляхти виступали й історичні державно-польські традиції, по яким східня Галичина—се неподільна частина польської Річі-Посполитої і тому повинна давати польську парламентарну репрезентацію. Перші три курії вже самим виборчим законом забезпечено для поляків, але вони сим очевидно не вдоволялися і не здержувались ні перед якими способами, щоб захопити мандати і в останніх двох куріях. І маючи в своїх руках усю державну машину в Галичині, вони досягали свого і послами з селянської й загальної курії в східній Галичині виходили з малими виїмками польські поміщики та їх однодумці.

Четверта й пята (селянська й загальна) курії творять по теперішньому виборчому закону в східній Галичині 22 виборчі округи, в яких українська людність має велику більшість, значить, коли б вибори відбувалися безсторонно, український народ міг би вибрати 22 послів. А тим часом, напр., р. 1900 вишло звідти тільки 8 українських послів, та й то тільки 4 (Король, Кос, Романчук і Яворський) мали за себе українські партії, а другі 4 (Барвинський, Гладішовський, Длужанський і Мандичевський) вийшли за згодою польської шляхти, яка підпирала їх так само, як і своїх кандидатів, проти кандидатів із українських партій.

І тому до надій, які вся народня маса в Галичині поклала на виборчу реформу, а саме, що вона повалить або хоч обмежить політичне панування шляхти, український народ додавав іще надію на визволення з теперішнього національного поневолення польською шляхтою.

Сим поясняється, що ніде в Австрії не розгорівся такий могутній народній рух за виборчою реформою, як власне між українською людністю в східній Галичині—рух, якому шириною й глибиною не було ще рівного в нашій країні.

Не обійшлося, очевидно, й без утисків сього руху з боку галицького правительства, а се тільки доводить, що галицьке правительство зовсім незалежне від австрійського і чинить не так, як того інтерес австрійської держави вимагає, а як вимагає інтерес польської шляхти. Бо коли австрійське правительство виступило з проектом виборчої реформи, то який инший резон, як не інтерес польської шляхти, казав утискати народній рух за виборчою реформою?

Серед руху за виборчою реформою стали в Галичині один напроти другого два ворожі табори: з одного боку народня робуча маса, як польська, так і українська, а з другого—польська шляхта і всі її однодумці.

Проект Гавча який із загального числа 455 мандатів до парламенту призначував для Галичини 88 мандатів: 61 для поляків і 27 для українців, не вдоволив нікого в Галичині.

Всі польські партії, з виїмком соціально-демократичної, яка обминала се питання, поставили до виборчої реформи домагання, щоб вона не тільки забезпечила дотеперішній стан польського посідання (панування), але ще й збільшила його. По теперішньому виборчому закону Галичина посилає до австрійського парламенту 78 послів, з них юридично 56 мандатів забезпечено полякам, а 22 українцям, бо 56 виборчих округів має більшість польську, а 22 українську. Значить, 72⁰/₁₀₀ галицьких мандатів припадає полякам, а 28⁰/₁₀₀ українцям. Коли б же виборча реформа мала опертися на загальності, безпосередності, рівності й таємності виборчого права, то сей польський стан посідання мусів би зменшитися, бо з огляду на те, що поляки (разом з євреями, які в малій частині спольщені, а в значно більшій приписуються насильно до поляків офіційною статистикою) становлять 57⁰/₁₀₀, а українці 43⁰/₁₀₀ галицької людности, при загальності й рівності виборчого права й розділ галицьких мандатів між поляків та українців повинен дати полякам 57⁰/₁₀₀, а українцям 43⁰/₁₀₀ мандатів. Але на сім не кінець, бо поляки вважають своїм станом посідання не тих 56 (72⁰/₁₀₀) мандатів, які їм закон признає, але тих 70 мандатів, які вони здобули собі завдяки виборчим надсильствам фактично. І коли правительство новим проектом призначило полякам 61 (69⁰/₁₀₀), а українцям 27 (31⁰/₁₀₀) галицьких мандатів, то всі польські партії, з виїмком соціально-демократичної, піднесли крик, що правительство зменшило не тільки фактичний, але й юридичний польський стан посідання, й заявили, що не можуть згодитися на виборчу реформу, доки кривди не буде усунено. При тій okazji забавилися вони на додатку в „галицьких патріотів“, виказуючи, що правительственний проект кривдить Галичину, бо признає для неї менше число мандатів, як їй відповідно до числа людности належиться. Сей „галицький патріотизм“ польських партій характеристичний тим,

що дає пізнати ту подвійну міру, якою поляки послужуються в політиці.

Гавч, як звісно, заявив, мотивуючи свій проект виборчої реформи, що рівність виборчого права в його проекті не абсолютна, тільки бере під увагу „податкову силу“ (себто, висоту безпосередніх податків), ступінь культури й заслуги для держави, значить, котра провінція чи нація стоїть вище в отсих трьох напрямках, та дістане більше виборче право. Отже при розділі мандатів між поодинокі австрійські провінції поляки не хочуть признати сього принципу Гавча й домагаються для Галичини абсолютно рівного виборчого права, себто, такого числа мандатів, яке їй належало б відповідно до числа людности. Але коли ходить про розділ галицьких мандатів між поляків і українців, поляки із ворогів Гавчового принципу стають найзапальнішими його прихильниками й заявляють, що з огляду на їх більшу податкову силу, вищий ступінь культури й більші заслуги для держави належить їм що найменше 75% галицьких мандатів. Отсей „галицький патріотизм“ та отся „подвійна бухгалтерія“ мають очевидно на меті, щоб, виборовши як найбільше мандатів для Галичини і з них як найбільше для себе, скріпити польський політичний вплив як у австрійській державі, так і в Галичині.

Тон отсих заяв у поодиноких польських партій очевидно неоднаковий.

Польська шляхта з огляду на свої соціальні інтереси та польська національна демократія з огляду на польські національні інтереси в непольських землях Річі-Посполитої, які найліпше заступає шляхта за підмогою своїх соціально-політичних привілеїв,—загалом величезна більшість „Кола польського“, зложена з сих двох груп, хотіла б не допустити до виборчої реформи й її жадання мають на меті провалити виборчу реформу на випадок, коли б правительство не могло згодитися сповнити їх. Додати треба, що крім побільшення числа галицьких мандатів і поменшення українських мандатів у Галичині, домагаються отсі політичні групи також розширення галицької автономії, що вже було обговорено в моїй статі „Відокремлення Галичини“ (кн. IV).

Трохи инший тон у ріжних польських демократичних груп. Вони раді б такій виборчій реформи, яка політичне панування в краю перенесла б із шляхти на них, тільки хотіли б забезпечити

разом і по змозі збільшити польський стан посідання. І тому їх програма—згодитися на правительственный проект виборчої реформи, тільки виторгувати скільки змога для забезпечення й побільшення польського стану посідання. Разом деякі з них шукають оправдання свого панування в економічних відносинах і жадають побільшення мандатів для галицьких міст, знаючи, що це в результаті вийде на побільшення польських мандатів.

На таким „економічним становищі“ стоїть і польська соціальна демократія, домагаючись побільшення мандатів для міст, як для центрів пролетарського руху. А що ті центри пролетарського руху спольщені—про це вже подбали інші польські політичні круги, чи там „історичний розвиток“.

Найгірше становище супроти виборчої реформи зайняла польська селянська радикально-демократична партія (т. зв. „людовці“). Ся партія завжди обстоювала вселюдне, безпосереднє, рівне й таємне виборче право, одначе й вона стоїть за вдержання теперішнього польського стану посідання, не маючи для сього абсолютно ніяких аргументів, як напр. польська шляхта й польська національна демократія, які свої жадання опирають на певних соціальних і національно-політичних основах. Єдиний аргумент у польських „людовців“—се покликуння на дотеперішній польський стан посідання, до якого дійшли поляки на підставі виборчого закону, вельми несправедливого по програмі людовців, і „приятельська рада“ українцям, що двадцять кілька мандатів замість теперішніх кількох—се для них не аби-який здобуток. Одно слово, польський шовінізм убив у польських „людовців“ увесь їх демократизм, на скільки доводиться їм демократичні ідеї прикладати до польсько-українських відносин.

Проект Гавча не вдоволив і українців. Замість 43% мандатів він призначив їм тільки 31%, а для переведення такого нерівного поділу мандатів пороблено виборчі округи в західній (польській) Галичині значно менші, як у східній, так що в західній Галичині один посол припадав би на 73.528 душ, у східній на 113.226 душ, а крім того вигадано для Галичини спеціальну виборчу систему, по якій один виборчий округ дає 2 послів, при чім до вибору досить буде над 33% голосів. Се зроблено для того, щоб у східній Галичині в тих округах, де польська людність творить над 33%, вийшов польський посол. Таким чином поляк у

східній Галичині має мало не два рази більше виборче право від українця (з поміж 100 виборців 34 поляка вибирають посла так само, як 66 українців).

Українці, певна річ, не могли бути вдоволені з проекту Гавча й український народ на численних зборах домагався, щоб з того проекту усунено ті постанови, які давали полякам перевагу над українцями. Але поправити той проект на користь українців не було надії. Се значило б, обкроїти польський стан посідання, а тут „Коло польське“ виступило власне з противним домаганням, а саме—збільшити польський стан посідання коштом українців. І правительство почало переговори не з українськими послами, а з „Колом польським“, бо хочачи перевести через парламент виборчу реформу, мусіло рахуватися з тим, хто має в парламенті силу, а „Коло польське“ — се найсильніший клуб у австрійським парламенті.

Як звісно, переговори Гавча з „Колом польським“ не довели ні до чого і Гавч, не спромігшись приєднати „Кола польського“ для виборчої реформи, зійшов з посади. Його місію взяв на себе новий австрійський прем'єр, кн. Гогенльоге, якого газети уславили великим прихильником уселюдного, безпосереднього, рівного й таємного голосовання, одно слово „червоним князем“. На нього почали були покладати свої надії й українці, опираючи їх на тім, що він, намісником у Буковині будучи, відносився справедливо до всіх трьох національностей. Правда, Гогенльоге почав заходитися коло переведення виборчої реформи, але українському народові малà з того потіха, бо коли иншим народам виборча реформа вийде на добре, то він мусить заплатити всі її кошти ціною свого національного поневолення. Парламентарним шляхом не можна перевести виборчої реформи без згоди „Кола польського“, а що правительство на инший шлях не зважиться ступити, то порішено купити поляків для виборчої реформи, забезпечивши їм панування над українцями. Як саме се буде зроблено—поки що не знати, але по останнім вістям із загального числа 494 мандатів до австрійського парламенту Галичина має дістати 102 мандати, з них 25—28 дістануть українці, а решту поляки, значить, замість 43% галицьких мандатів, які належалися б українцям на основі рівности виборчого права, дістануть вони 24,5%—27%, себто мен-

ше, як належить їм по теперішньому виборчому закону. Таким чином, виборча реформа, яка повинна б знести, і фактично у всіх інших краях Австрії у великій мірі знесе, політичні привілеї,—політичні привілеї польської нації в Галичині й її панування над українською нацією тільки скріпить. Такі результати виборчої реформи для українського народу, на вважаючи на те, що серед його проявився наймогутніший рух за виборчою реформою.

В такому стані перебуває тепер справа виборчої реформи в Австрії. Кінцевого порішення сеї справи сподіваються в найближшій часі.

З весною почали в нас прокидатися страйки сільських робітників за підвищення робітницької плати на поміщицьких полях; досі вони охопили отсі повіті: Бібрка, Бережани, Бучач, Гусятин, Збараж, Підгайці, Сокаль, Товмач, і охоплюють де далі—все нові села й нові повіті. Страйкує як двірська служба, так і поденні робітники. Яка була дотеперішня плата і якого підвищення її домагаються страйкарі, про се нема докладних статистичних даних, до того ж панує тут велика різноманітність що до поодиноких місцевостей. Пересічно плата поденного робітника на весняних роботах у полі хитається між 30 сотиками і 1 короною, доходячи до сеї висоти дуже рідко; плата двірського наймита межі 50—70 коронами *) річно з додатком коло 1000 кілограмів хліба гіршого сорту, так що страйк усюди був би з огляду на такі зарібкові відносини оправданий. Значить, причини страйку шукати треба скрізь у економічних відносинах, хоч до заострення відносин причиняється безперечно й та національна ворожнеча, яка панує між польськими поміщиками й українським робучим народом.

Наші сільські робітники у страйках уже не новики. Страйкують вони вже з 10 літ, а в 1902 р. перебули такий величній страйк на цілій території східньої Галичини, яких дуже не багато знаємо в історії аграрних рухів. І з року на рік солідарність між нашими сільськими робітниками росте, страйколомство стає рідше. У коли б так обидві сторони—

*) Корона—близько 40 копійок; в короні 100 сотиків.

робітників і поміщиків—лишити самим собі, то страйк певне скрізь закінчився б перемогою робітників.

Тільки наші власті, для яких оборона інтересів польської шляхти—се найвищий закон, докладають усіх сил, щоб допомогти поміщикам. Правда, вже сами закони незвичайно обмежують волю робітникам переходити за часи страйків, що виходить на користь поміщикам; але коли б наші власті пильнували тільки, щоб страйкарі не ламали закону, то з сим ще можна б страйк виграти. Та біда вся в тім, що галицькі власті, стоячи неначе на сторожі закону, сами ломлять його на користь поміщикам.

Як тільки старство (повітова власть) дізнається про страйк, зараз висилає в село урядника з жандармами, які тероризують людей, змушуючи вертати до роботи на дотеперішніх умовах. Зачинається намовою, яка звичайно нічого не помагає. Тоді йде погроза адміністративного засуду на кільканацять днів арешту, яка й виконується. Властиво в Австрії по основним конституційним законам не вільно засуджувати на арешт адміністративним порядком, але галицька адміністрація вважає себе „в сій частині польської Річі - Посполитої“ вищою від усяких законів і посилаючись на якісь передконституційні цісарські патенти, замикає страйкарів до арешту, ніби за недодержання умови найму. До того ж адміністрація вживає свого авторитету на те, щоб упевнити селян, що закони взагалі забороняють страйкувати. Так, напр., староста в Бібрці заявив селянам, що на роботі в полі страйкувати не вільно, бо був би голод, а коли вони завважили, що от по містах страйкують, відповів, що міські робітники—се инша річ. Але отсі адміністративні кари звичайно не помагають і коли поміщик не поступиться, страйк триває далі. Тоді зачинає свою роботу жандармерія, яка за всяку ціну шукає „противзаконних учинків“, щоб як найбільше страйкарів завдати до суду. Всі вольності, забезпечені конституцією, зносяться. Жандармерія шукає по всіх хатах „заказаних“ брошур та газет, тобто таких, по яких пишеться про страйки, дарма, що вони видані зовсім легально; замикає сільські читальні, розганяє збори, арештує й завдає до суду більш діяльних страйкарів. Крім того жандармерія вербує страйколомів і стереже їх на роботі, щоб їх хто не зігнав з роботи або щоб сами не втікли, зрікаючись непочесної назви страйколомів. Бувають навіть випадки, що жандарми стають сами страйко-

ломами й помагають робити на поміщицьких ланах: виносять страйколомам їсти й навіть сами панської худоби доглядають.

Так виглядає діяльність наших властей у спокійний час. Але в міру того, як страйки ширяться, власти стають остріїші. Так, напр., увесь підгаецький повіт, де страйк обхопив мало не всі села, заллято військом і жандармами, яких неначе навмисне спровадили з західньої Галичини, щоб вони, не почувавши національної спільности з страйкарями, остріше держалися. Жандарми б'ють, арештують і завдають до суду, а суд держить довго-предовго у слідчій тюрмі. До того ще арештованих відпроважують до суду, як яких дуже небезпечних злочинців: заковують у кайдани, обставляють військом і так женуть пішки—жінок, старих людей, дітей—по кількадесять верстов. Провокація спокійних селян відбується на великі розміри. Так напр., спроваджують страйколомів до тих сіл, де ще нема страйку, а коли місцеві робітники наслідком приходу чужих людей на роботу зачинають ворухитися, хоч нічого противзаконного не роблять, жандармерія починає свою „роботу“. Одно слово—як на війні...

Отсі заходи мають на меті з одного боку налякати людей і відстрашити їх від усякої боротьби за ліпшу долю, а з другого боку власті рахують і на те, що може де народ справді не зможе здержатися й відповість на насильство активним протестом. А тоді можна буде на цілий світ закричати про нову гайдамаччину і криво погуляти з „внутрішнім ворогом“...

Ось вам „конституційні вольності“ в новочасній, капіталістичній державі!

Михайло Лозинський.

З російського життя.

Перша Дума.—Росклад партій і груп в Думі.—Дума та уряд.

Знов доводиться починати свої замітки з того, що в Росії все йде по старому, хоч з 27 квітня маємо вже ніби й парламент; знов безсторонній літописець новітніх часів—періодична преса—що день божий занотовує на своїх сторінках силу фактів усякого насильства, гніту й утисків. Боротьба між урядом, що

силкується встояти на старих підвалинах, і народом, що хоче нового життя—не зупиняється й на одну мить не вгаває. Більше навіть: останні події показують, що й надії нема навіть на те, що боротьба скінчиться швидко.

27 квітня зібралась державна Дума. Хоча за кілька день до того криваве міністерство Вітте-Дурново-Акімова й мусіло міністерські портфелі покинути, але вже з того, хто замість їх коло стерна став, було видко, що це тільки бюрократичний маневр, що позбувшись уславлених „усмирителів“, бюрократія хоче тільки замазати очі народові, а міняти курса зовсім не збирається. Горемикін, Стішинський, Століпін, Коковцов—занадто знайомі для російського громадянства обличчя, що до яких не можна було вдаватися в ілюзії, решта міністрів—занадто невідомі маріонетки, щоб можна було на нове міністерство якісь утішні надії покласти. Правда, бюрократія спершу трохи ніби вагалася, на яку їй ступити, бо ще не знала, як саме заговорить Дума, але швидко шлях вияснився: хай Дума собі говорить, а міністерство робитиме, як само знає й що схоче.

Зле ворожили й де-які інші ауспиції. 23 квітня опубліковано „основні“ закони, що нічим не різнились од проекту, про який була в нас мова того разу. 29 квітня, коли вже працювала Дума, без якої закони не повинні входити в силу, видано два нові надзвичайно реакційні закони—про друкування книжок та про страйки сільських робітників. Закони ці затверджено, правда, ще перед Думою, але вже самий факт їх опублікування наперекір народнім заступникам був тяжкою і, хто зна, чи не вмисною зневагою. Заходи уряду коло того, щоб найбруднішими способами перетягти на свій бік несвідомих послів із селян (славетні квартири на Кирочній улиці), факти насильства над „незайманою“ особою послів (труси на вокзалі в Петербурзі, інцидент на зібранні Вільного економічного товариства і т. и.) все ту зневагу підкреслювали й побільшували. Друкування чорносотенних заяв і прокламацій проти Думи в урядовому „Правительственномъ Вѣстникѣ“ було вже офіційним доказом, як ще хто доказів тих хотів, зовсім недвозначної позиції уряду до „лучшихъ людей“, як офіційально теж титуловано народніх заступників. А одночасно, після таємних інспірацій та наказів з Петербургу, скрізь по всій Росії почала мобілізуватись „чорна сотня“, що гуртовалася коло всяких там „союзівъ русскихъ людей“, „русскихъ содру-

жествъ“ і інших таких організацій з сугубо-патріотичними назвами. Чуючи за спиною у себе могучу підпору невидної, але добре знаної руки, ця патріотична зграя одверто нагрожувалась на послів, нахвалялася на погроми, а подекуди (напр., у Вологді) то й справдила свої похвалки за підмогою жандармів та поліції, що офіційально виказав навіть місцевий губернатор. Адміністрація теж по-старому поводитилась: тюрми, як і перше, в щерьт повні політичних в'язнів, арешти й висилка на Сибір та в північні губернії не вгавають, „карательныя експедиції“, напр. по Кавказу, гасають з неменшою енергією; руйнуючи край, плюндруючи оселі та людей маєтку, чести й життя позбавляючи. День робочого свята, 1 мая, в багатьох місцях відбувся кривавим чином: то тут, то там мирні маніфестації робітників розгонювано збройною рукою, ні перед чим не зупиняючись.

За таких тяжких обставин довелося розпочинати свою роботу державній Думі. Становище надзвичайно тяжке, бо не маючи фактичної власти, Дума все ж повинна була вступити в боротьбу з урядом, озброєним усією силою сучасного державного механізму. До того ж і в самій Думі повинно було повстати нове угруповання партійних сил відповідно до партійних засобів самого народу. От ця робота в середині й реагування на політику уряду ще погіршувались тим, що Дума серед людности з одного боку зустріла занадто великі, надмірні надії, яких справдити очевидно не могла, а з другого—занадто гостру, безоглядну критику, якої теж не спроможна була збити зараз же фактично. Все це поспліталосся круг думи, на всі боки шарпає її й, певна річ, погіршує й без того тяжке становище перших послів.

Що до складу самої Думи, то тут загально кажучи, справдилися попередні сподівання з тією поправкою, що права сторона Думи вийшла слабшою, ніж попереду її мали, зате дужчою стала сторона ліва. Права, як пише в ч. 103 кореспондент „Громадської Думки“, дуже малосила і числом своїх членів і здібностями; центр складається з поміркованих конституційних демократів; ліва з більш радикальних конституційних демократів, соціал-демократів (12 чоловіка) та групи трудящих (близько 100 чол.), яка ще свого партійного обличчя не виявила виразно, але нахиляється, як видно, до програми соціал-народовців. Залічуючи до опозиції й центр, що тільки не так гостро виступає, масмо в Думі величезну перевагу

опозиційних елементів, що обстоюватимуть основи демократичних реформ в Росії. Найбільшу вагу в Думі, oprіч к.-демократів, мають заступники групи трудящих.

Опріч партійного угруповання, для нас великої ваги річ ще й друге угруповання—національне. Перші звістки з Думи показували, що послы кожної національності сідають в Думі при купі; далі стало відомо, що позасновувались національні фракції, а також спільний клуб автономістів.

Українська група склалася зараз же, скоро зібрано думу: звістка про це була вже 1 травня. Увійшло до неї близько 45 послів (головою групи—посол Ілля Шраг), з їх більш 30—селяне. Опріч того є надія, що до групи пристануть, скоро звикнуть до обставин перламентського життя, й ті послы-українці (з селян переважно), що досі не належали ні до якої партії чи групи. Таким чином, матимемо в Думі досить показну національну українську групу, яка й виступатиме тоді, коли доведеться спеціальні інтереси та потреби українського народу обороняти. Безпартійна своїм складом, українська група стоїть все ж таки лівіше од к.-демократів, межуючи найближче з групою трудящих, до якої й належать разом чимало з українських послів. Спільним пунктом, що єднає українську групу—то домагання цілковитої рівності для України, забезпечення всіх національних прав що до мови в школі, суді та інших інституціях, а також політична автономія України *). Активно в парламенті група поки що не виступала; зате вона брала участь в спільних виступах так званої спілки автономістів-федералістів.

Спілка автономістів-федералістів налічує зараз близько 120 членів, і число це безперечно мусить побільшитись, коли відбудуться вибори на Кавказі, в Сибіру та в Туркестані, звідки послами прибути мають члени поневолених націй. До спілки пристали послы з усіх недержавних націй, яких репрезентовано в Думі, щоб разом, спільними силами добувати прав тим національностям, що їх не мали за старого ладу. Найвища мета спілки—автономія

*). Докладніше про українську групу дивись в „Громадській Думці“, чч. 102, 113 та ин.

окремим національностям, взагалі ж основні пункти на яких згодилась парламентська фракція спілки автономістів, такі:

1. Парламентська фракція спілки автономістів еднається на основах краєвих, щоб підтримувати й обороняти краєві інтереси, а також для переведення в життя автономної ідеї на демократичних основах.

2. За-ради блага окремих країн Росії парламентська фракція спілки автономістів обстоює цілість і непорушність меж держави російської, як окремого цілого, протилежного до інших суверенних (самостійних) держав.

3. Централізм і система обмосковлювання, що вживалися до сього часу, викликали у різних частин Росії бажання вирватися з-під її влади, поділили державу на ворожі одна до другої частини й довели цю, мов би єдину, державу на край загибелі. Щоб врятувати Росію, щоб викликати у різних частин її бажання з'єднатися (центростремительні течії) й витворити у їх почуття єдності, згоди, треба завести як найширшу децентралізацію державного урядування.

4. Децентралізацію цю треба проводити на основі широкої автономії окремих країн, бо тільки при цій умові зможе вона побороти бажання окремих народів відділитися від держави,—бажання, яке обов'язково з'являється кожного разу, коли централістичний єдиний уряд, чи хоч би й єдиний, але не менш централістичний парламент домагається підігнати під одну мірку, позбавити окремих народів їх особливостей. Децентралізація послужить для людности найкращою обороною проти свавілля агентів уряду—чи центральних, чи місцевих.

5. Демократичні основи дадуть змогу запровадити скрізь юридичну рівність не тільки між окремими особами, а і сполученими гуртами людей.

6. Як тепер визнано, що вся Росія існує не для самих тільки людей московської породи, але і для всіх, хто в її живе, так само й окремі країни її існують не для окремого народу, що в найбільшому числі там живе, але й для всіх інших народів.

7. За-ради користи як усїєї Росії, так і окремих її частин, треба всіма силами домагатися, щоб було забезпечено окремим її народам мирне сусідське життя і щоб стало неможливим панування одної нації над останніми.

8. Основні закони російської імперії повинні забезпечити права меншости (права не тільки громадянські, культурні й т. и., але й національні насамперед, щоб не заборонялося вживати рідну мову по школах, по судах, по громадських та урядових інституціях) не тільки по всїй державі, але і в окремих її частинах.

9. Треба зараз же законодавчим шляхом забезпечити за всіма громадянами право на культурне й національне самовизначення,

знищивши всі привілеї й обмеження для людей, що належать до якогось поневоленого народу—і це для того, щоб, порішивши національну справу і питання про віру, розчистити шлях для питань політичних та економічних.

10. Забезпечення повної національної волі і прав меншости—то єдиний спосіб розвинути й укріпити серед людности почуття любови як до держави, так і до області, які обороняють їй ці права й волю ¹⁾).

Спілка автономістів починає вже виступати активно в парламентських справах. Так, коли вироблювано проект відповіді на тронну промову, то від спілки внесено заяву такого змісту:

Всі народи, що складають російську державу, кривно заінтересовані в тому, щоб майбутній демократичний лад забезпечував усім і кожному з них волю розвиватися духовно й матеріально.

Тим то спілка визнає, що не треба централізації влади усього законодавства і централізації влади в державі такий великій, такий ріжноманітній і складній, як Росія.

В формі автономії вони вбачають єдине розумне і справедливе розв'язання питання в будучім державнім ладі Росії, що забезпечить її єдність і нерозривність ²⁾).

Як що тільки доведеться Думі працювати, то безперечно спілці автономістів, і українській групі з'окрема, буде роботи досить: за національні права недержавних націй, а надто української, доведеться багато ще воювати, щоб їх здобути...

Думу з великою пихою та пишнотою скликано 27 квітня, але не пишнота, певна річ, притягала загальну увагу всього світу до цієї події. Цікаво було всім инше — як зустрінуться два споконвічні вороги—бюрократія і народ в особі своїх заступників—що зійшлися нарешті віч-на-віч. Бажалося знати, в який бік піде тепер державне життя в Росії. Дожидали нетерпляче тронної промови, сподіваючись почути з неї виразне слово про напрям уряду на дальші часи. Але тронна промова нічого того не дала й питань ніяких не порішила. Зате мусіла хоч зазначити їх Дума в своїй відповіді на тронну промову.

Перше засідання думи, що відбулося 27 квітня, після вибору голови (обрано на голову проф. Муромцева) почалося з

¹⁾ Громадська Думка, ч. 108.

²⁾ Громадська Думка, ч. 103.

промови про амністію,—її дума поставила найперше як „повинність чести і совісті“ для народніх заступників, що ї зібратись могли тільки дякуючи боротьбі тих, хто кару тепер одбуває. В постанові Думи про амністію тільки вилився одноголосий крик усієї землі, Дума тільки сформулувала його й підкреслила далі в своїй відповіді на тронну промову. Опріч амністії, тут зазначено ще, чого домагатимуться народні заступники в Думі, на яких умовах уважають свого працю можливою. Відповідь підкреслює, що з цього часу державне життя в Росії повинно стати широ-конституційним, всі вольності забезпечені, всі утиски—одпасти; з питань економічних зазначено земельне та податкове; з культурних і національних—вселюдна освіта, широке місцеве самоврядування та задоволення національних потреб.

Відповідь мала доручити короні депутація з головою Думи на чолі, але 7 травня стало відомо, що депутації Царь не прийме. Це була перша зневага цілій Думі, як інституції, але на перший раз вона ухилилась од конфлікту з урядом і досить уміркованою резолюцією к.-демократичної партії ухвалила перейти до чергових справ. Але уникнути конфліктів, певна річ, не можна було й незабаром він прийшов. 13 травня премьер д. Горемькін виступив перед Думою з міністерською декларацією, в якій цілком виразно, зо всією безоглядністю, на яку тільки бюрократія може зважатись, оповіщено про реакційну політику уряду, а на всі бажання Думи дано категорічну відповідь—ні. Обурена до останнього Дума одноголосно в прикрий формі висловила своє цілковите недовірря до міністерства і поставила домагання, щоб воно покинуло урядувати. Але поки що міністерство лишилось старе і стару політику провадить.

Таке, коротенько кажучи, витворилося становище—в високій мірі напружене й ненормальне. Народ устами своїх обранців гнівно позбавив уряд своєї віри, але той уряд, який зараз не може спертись ні на кого, окрім грубої сили, все-таки держить фактичну власть в своїх руках, плодючи своєю політикою все нові й нові конфлікти, обурюючи проти себе все ширші й ширші круги людности. Уряд, якому не дали віри народні заступники не може урядувати — це азбука державного права, але російська бюрократія й на азбуку не звикла зважати і все-таки не хоче податися, маючи надію якось виплисти, відтягнути рішучий

час расплати, роспустити Думу й урядовати по старому. Чи можливо це і чи народ, одурений останніми надіями своїми на те, що швидко справдяться його домагання—„землі і волі“, буде ще зносити безконтрольне урядування бюрократії—покажеться в близькому, мабуть, часі. Народний голос говорить, що уряд останніми вчинками привів себе вже на край безодні; ще один ступінь—і вороття вже може не бути...

Сергій Єфремов.

Бібліографія.

Б. Гринченко.—Писання, т. II. *Видавництво „Викз“*. 6 к. 422, 8^о. У *Київі*, 1905. Ціна 1 р. 50 к. на кращому папері 2 р.

Перші оповідання д. Грінченка, надруковані в другому томі його „Писань“, написані давно, ще з початку так званих вісімдесятих років, і цілком перейняті настроєм тих часів.

А часи то були сумні, тяжкі в історії Росії. Бюрократія допіру тільки розгромила, знищила найкращу, активнішу частину громадянства і зовсім придушила легальну опозицію земства та ліберального панства, а потім щиро зачала будувати державу відповідно до свого ідеалу, так дотепно, так виразно схарактеризованого в Шевченка словами: „Од Молдавана аж до Фина на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує“. А в громадянстві тим часом не знайшлося жадної нової сили, що могла б на перешкоді стати прихильникам нагая, гніту та сваволі в їх праці. Російська поступова інтелігенція, а разом з нею й українська, переживала тоді тяжкий крізіз на руїнах свого ще зовсім недавно міцного світогляду, що спірався на віру в мужика-хлібороба, як на єдину тільки активну силу, що може завоювати Росії кращу будучину. Сумна дійсність розвіяла, як пух, сю віру, сі надії. І стояв хлібороб перед демократичною інтелігенцією тогочасною могутним і скованим темнотою велетнем. Перед його муками, перед надзвичайно великими стражданнями його схилили недобитки-мужиковіли свою горду голову, але все-таки не бачили в йому свого товариша, не покладали вже на його надій... Вони мучились його муками, сумували над його нужденним життям раба—та й годі!

Сі болі, сі муки, а разом з ними і зневір'я та безсилля се відбилися й на тогочасніх оповіданнях д. Грінченка. Та инакше й бути не могло у 80-ті роки, коли візьмемо на увагу те, як широко та глибоко запанувала реакція і якою дужою здавалася вона. В такі люті часи молодий письменник, перенятий цілком святими ідеалами добра та правди, не міг віддати свого таланту на виспівування краси світу божого та життєвих радощів. І він заговорив про несправди, про злочинства та надужиття всякі, що так і сипалися на голову того сірого героя, що своїми замо-золеними руками посуває наперед життя. Його щирому, неробле-ному горю присвятив д. Грінченко свій талант і перш за все ска-зав, що його герой, той сірий продуцент, що всіх годує, сам „без хліба“, без худоби, в поганенькій хатині живе, бачучи еди-ний для себе рятунок у тому, щоб „нанятися“ де або вкрати. На сей останній шлях і ступив Петро, морально чиста, правдива душа, після того, як усі його спроби вирятувати свою сем'ю від голоду не довели ні до чого („Без хліба“). Разом з сим економіч-ним занепадом села з'являється і непросвітня темнота та цілком дитяче безсилля селян у боротьбі з своїми ворогами—глитаями. Цупченко, розумна та хижка шельма, за допомогою підкупленого писаря Хоми Григорьевича, сього адміністратора sui generis, хазяйнує собі на селі по своїй уподобі. „Ми люде темні“, „ми люде невчені, законів не знаємо“,—ось як рекомендують сами себе ті, кому громада доручила пильнувати, щоб правда та спра-ведливість панували на селі. Але ясно, що лицарі правди, озброєні на згаданий спосіб, хоч би вони й мали увесь нахил Дон-Кіхота стати на оборону покривджених, досить погана оборона проти цупких рук д.д. Цупченків і К^о. Та й справді, Цупченко цілком нехтує сих оборонців і облутує своїх земляків міц-ною сіткою глитайських вигадок і помаленьку прибірає до рук чуже добро („Хата“). За таких злиднів, убожества та темноти в сем'ї хлібороба панує страшенний нелад: тут ростуть діти, що не знають дитячих радощів, а то й зовсім правдиві мученики. Над долею дітей, особливо над сирітською долею, зупиняється д. Грінченко дуже часто й дає нам чудові, живі постаті, як от хоч би Галя („Сестриця Галя“), Ксеня (Ксеня“), Маруся („Батько та дочка“), Наталя („Дзвоник“). Але поруч з сими мучениками ми зустрічаємо у його й малих героїв, як от Олеся („Олеся“),

Грицько („Грицько“) та ин. Разом з дитячою долею звертає на себе увагу нашого автора й доля української жінки, і він прилучає і свій голос до протесту проти неправд, яких завдає їй сучасний громадянський лад. „Чужі люде“ сучасній жінці, як більш безсилий, ніж чоловік, даються таки добре в знаки. В галлерії жіночих образів, що змалював д. Грінченко, маємо кілька сих жертв сучасного лихоліття, як от Марина („Сама, зовсім сама“), Харитина („Нелюб“), Докія („Каторжна“) та ин.

Важко жити селянинові в рідному селі на своїм хазяйстві. І от злидні, безземелля та потреба грошей на податки женуть його з дому на заробітки по панських економіях та по заводах і шахтах... Тут їм доводиться працювати в товаристві усяких бідарів з різних станів громадянства, що приносять з собою до гурту багато лихого, а мало доброго. Сі нові пролетарії, одірвані од рідного ґрунту, не витворили ще собі ані справжнього пролетарського світогляду, ані міцної пролетарської організації. Вони тяжко працюють, а по праці заливають своє незадоволення горілкою. Соромицька розмова та така ж пісня і роспушта—ось на що сходять у них час, на відпочинок призначений. На якісь вищі потреби духа нема й жадного натяку („Серед чужих людей“). Така звичайна, така всім відома картина, що пережив не один уже народ за перших часів панування капіталізму.

Невеселі малюнки дає д. Грінченко в своїх оповіданнях, але дає він те, що насправжки існує, що він бачить. А „він бачить, що ввесь цей степ, колись такий вільний, такий безкрай і могутний, тепер лежить споганений і затоптаний людськими ногами. І немає місця, немає ступіня місця вільного, не зганьбленого ганебною людською рукою“. Також бачить він і чоловіка, „цього всесвітнього володаря такого ж пригніченого, такого ж мізерного й затоптаного, як і той степ, що його він, володарь цей, споганив і затоптав; він бачить змарнілі хулі обличчя, згаслі очі, обшарпану одіж; він бачить чоловіка, зігнутого над тяжкою працею, що вбиває душу“ („Вітер“). Пригадується нам того ж таки автора вірш, у якому сконцентровано в кількох невеличких рядках усі сумні наслідки спостережень поета:

„Убогі ниви, убогі села,
Убогий обшарпаний люд,—
Смутні картини, смутні-невеселі,
А інших не знайдеш ти тут“.

Оповідання д. Грінченка то сами за себе „сму́тні карти́ни“ і з них, як з дрібненьких каміньчиків на мозаїчному утворі, повстає „наша Україна сама“, мов чорною жалобою покрита,—Україна двох останніх десятиліть ХІХ віку.

Але такий стан не вічний. З доби, коли д. Грінченко допіру виступив на ниву письменства, пролинуло чимало часу. За сей час повстали серед громадянства нові творчі сили відповідно до нових одмін у економічному ладу України. За сей час вирости ті верби, під якими „гналися й зросли он ті люде, що ходють тепер могутні й дужі („Верби“). Сі „могутні й дужі“ люде принесли в життя свій настрій, бадьорий та перенятий жадою широкого, кращого життя. З'явилось чимало познав, які свідчили про те, що крізіс минув, що слабій вичунювати став, що народ почав прокидатися. Почулися веселіші, бадьоріші ноти. Сей новий настрій відбився в літературі, між иншим і в творах д. Грінченка, що вилились з-під його пера вже пізнішого часу. Ще року 1895 пише він оповідання „Хатка в балці“, від якого вже не віє тим сумом, тим песимізмом, яким відзначені його твори попередніх часів. Правда, новий настрій помітно тут у досить ще невиразній формі, але вже видко, що до автора дійшли проміння нової зорі й допомогли йому знайти ту силу, що завоює кращу майбутність людності.

В оповіданні „Хатка в балці“ перед нами заступники двох класів сучасного села—дука і пролетарій-хлібороб. Корній Гончаренко, „заможній“, „непитущий, працьовитий господар, трохи скупий“, має добру хату, а круг неї „у дворі повмо повіток та хлівів, а в їх товару та коней багато“. Ощадністю він склав чимало грошви, скупив, користуючися з злиднів земляків, доволі земельки і став—„хазяїном“. А поруч його стоїть Демко, убогий, малоземельний парубок, але зовсім цим не пригнічений, не перенятий зневіррям до себе. Навпаки він сміливо ставить питання: чому нема правди на землі?“ „і як його так жити, щоб по правді жити?“ Він завзято шукає відповіді на свої питання і вже знає, де їх знайти; з великою охотою береться він до науки, до книжки, вірючи, що там саме й є те, чого він шукає. Демко натура активна, зовсім не перенята полохливим бажанням усякому з шляху звертати: він „зубатий у громаді“, „він і по судах собі дорогу знайде“. Корній виливає свою злість на його в образливих

назвах: „гольтіпака“, „обідранець нікчемний“, „харпак“ і т. и., але чує в йому силу. І справді Демко—сила, бо він уже прокинувся до нового життя, до завзятої боротьби з кривдою. У сих постанях змалював д. Грінченко дві ворожі частини суспільства. У кожній з них своя правда, зовсім одмінна од того, що правдою зве друга. Там, де Корній скаже: „авже ж“, Демко неминуче вставить своє: „ні, се не по правді буде“. Перед нами, таким чином, початок великої боротьби, джерело якої лежить у ріжниці світоглядів, що склалися на підставі непримирених контрастів сучасного громадсько-економічного ладу.

Опріч зазначеної історичної ваги, збірник, що містить у собі такі гарні речі, як „Дрібничка“, та оповідання: „Без хліба“, „Хата“, „Каторжна“ та ин., завше мусить бути визначним придбанням нашої літератури. Гарне вражіння роблять також і нариси з дитячого життя.

Великої літературної вартости другого тому „Писань“ д. Грінченка не можуть і трохи зменшити де-які хиби, що стали навіть його авторською відзнакою. До таких хиб ми рахуємо сентименталізм, (напр., „Сама, зовсім сама“) та моралізаторський тон публіциста, що так псує подекуди взагалі гарне вражіння. Окрім того, в оповіданнях д. Грінченка можна зустріти такі місця, що більше відповідали б популярній брошурі, ніж творові красною письменства. Ми просимо читачів звернути увагу, наприклад, хоч на се місце в оповіданні „Батько та дочка“: „Він бив вугіль, той, що їм топлять, а вугіль той глибоко в землі лежить. Щоб досягти до його, копають глибокі колодязі (шахти) та й копаються на всі боки попід землею,—скрізь таких нор та печерь понароблюють“ і т. и. (ст. 299). Нам здається, що ми не помиляємося, думаючи, що ся остання хиба оповідань д. Грінченка—то ознака того сумного становища, в якому довелося працювати нашому письменникові, не знаючи свого читача, шукаючи його помацки. Але ще раз зазначимо, що сі хиби оповідань д. Грінченка—то дрібниці, коли порівняти їх до того, що дають вони читачеві, який звик вимагати від художника-письменника не забавки, а серйозної, повної громадянського змісту літературної праці.

П. Є.

Зъ потоку жыття. Альманахъ. Упорядкували М. Коцюбинський и М. Чернявський. Бк. 282 in 8°. Херсон, 1905. Ц. 1 р. 30 коп.

„З потоку життя“... Яка гарна, яка виразна назва, як багато обіцяє вона читачеві!... Перед читачем малюється страшна, грізна, але в той же час і приваблива, чарівнича картина життя. Реве, сміється воно, плаче, стогне, хвилюється, б'ється бурхливим потоком, невпинно подаючись усе вперед та вперед і розбиваючи та змиваючи геть перешкоди, які так часто зустрічаються на його шляху до поступу. Поет доглядається й пильно дослухається до його. Ні один сильний рух, ні один виразний згук цього життя не пропадає, щоб його не помітив своїми гострими, мов „у испуганной орлицы“, очами і не вловив своїм надзвичайно тонким і сторожким вухом поет. Свої багаті, повні реальної, життєвої правди, вихоплені з самої середини буйного життєвого потоку спостереження поет переносить на папір, в свої твори. Таким чином зрозуміло, що збірник „З потоку життя“, щоб відповідати своїй виразній назві, мусів бути тим дзеркалом, в якому життя відбивається з його світом і тінями, зо всіма його радощами та горем.

Коли ми з такою думкою почнемо читати альманах, упорядкований дд. Коцюбинським та Чернявським, то побачимо, що на жаль він далеко не відповідає своїй назві. Цей збірник зовсім не дає широкої, суцільної, повної картини сучасного життя. Ні одним словом не торкається він ні гострої класової боротьби, ні робітничого, ні селянського питання, які цікавлять і турбують тепер кожного свідомого громадянина. Найбільше в збірникові творів, які трактують питання чисто психологічні, торкаються психології інтелігентної одиниці. Що й казати, психологія—це велике, широке й дуже вдячне за-для роботи художника-поета поле. Хоч і як багато писано було й наукових дослідів і художних творів на цю тему, але все ж таки її ще далеко не можна вважати вичерпаною,—такою, щоб з її поля не можна було нічого сказати нового, цікавого, оригінального. На жаль, правду кажучи, нічого особливо цікавого, й цінного навіть і в цій вузько обмеженій сфері не дають різні численні поезії в прозі і так поезії, які займають більшу половину книжки. Ми не будемо зупинятись на цих дрібних творах. З більших творів треба згадати цікаве те-

мою і, як звичайно у п. Яновської, якось дуже на-швидку, похапцем написане оповідання—„Два дні з життя“; досить велике й интересне що до змісту, але надзвичайно розтягнуте оповідання д. Чайківського—„За чужі гріхи“, і теж дуже розтягнуте, якесь мляве та нудне оповідання д. І. Левіцького—„Гастролі“.

Якось чудно й навіть прикро в наші часи читати книжку такого невідповідного змісту й настрою. Кругом кипить життя, поет має так багато цікавого й нового,—а... а в збірникові „З потоку життя“ майже нема справжнього, дійсного життя. Мимоволі в голову приходять питання, чи не складали часом цього збірника якісь жерці „чистої“ вмілості, що виставляють своїм девизом—„умілість за-для вмілості“. Але ж ні! В збірникові приймали участь такі відомі українські письменники-реалісти, як Франко, Мирний, Грінченко, Яновська, Левіцький... Уклали збірник теж письменники, що не дуже то до „чистої“ вмілості нахилиються—М. Коцюбинський та М. Чернявський.

Яка ж причина тому, що цілий ряд кращих українських письменників, які приймали участь в збірникові, так штучно себе обмежили?...

Поет, особливо реальний поет, який хоче писати з „потому життя“, мов луна, одкликається на все, що діється навкруга. Коли темп життя жвавий, коли життєвий потік бурхливий, то й у його творах чується грізна буря. Та коли життєвий потік пересох, коли він мало не став гнилим болотом, то трудно тоді і в творах реального поета знайти щось виразне, дуже...

Збірник „З потоку життя“ вийшов р. 1905. Коли ми звернемо увагу на те, що цензурний дозвіл дано було ще р. 1904 і що в цензурі кожна українська книжка мусіла пролежати не менш, як півроку, то зрозуміємо, що складено його ще десь р. 1903. А в той час життя скрізь в російській державі йшло ще зовсім не так жваво й широко, як іде воно тепер. То були глухі, страшні часи, коли „на всіх язиках все мовчало, бо... благоденство вало“—мовляв Шевченко. Ось через що й письменники українські не могли в своїх творах дати нічого такого, що нагадувало б наше сучасне повне усяких пригод та бурь життя. І це, звичайно, в значній мірі виправдує редакторів і співробітників збірника.

В. М.

І. Сігов. *Що таке народня воля?* Видавництво „Праця“. С.-Петербург, 1906, Бк. 1—8, 16^о. Ціна 2 к.

Досить цікаву брошюрку Сігова дуже кепсько перекладено на мову українську. А це превелика шкода, бо кожен читач, особливо селянин, залюбки прочитав би цю невеличку й не дорогу книжечку. Невже видавництво „Праця“ не могло комусь, хто знає як слід українську мову дати переглянути своє перше видання? А тепер от усяких перлів—що не міра: „одлупить нагаєм“, „здіймаються податки“, „на зле уживають“, „пійти на уступки“, „ссылка“ (заслання), „вправі“, „чоловіче достоїнство“ (а жіноче?) „лишаючись волі (?) чоловік зублює кращий дарунок, відпущений йому природой“, „надриваючись над працею“, „уряд нещадно обіходивсь“ і безліч безмірна інших, неможливих у серйозній книжці річей. Сором буде видавництву, коли воно й далі псуватиме так свої видання, безперечно дуже потрібні й користні (друкуються: „Про налоги“, „Виборче право“ та інші), та здобуде слави усяких Ситіних, Губанових і таких інших партачів української книжки. Радимо щиро видавцям не робити шкоди і самим собі, й читачам своїм.

В. Д.

А. Ст—ный. *Первоучители славянъ.* Выдания „Благотворит. О-ва изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ“, № 41. С.-Петерб. 1906, Бк. 1—32, 16^о. Ц. 5 коп.

Брошюру про Кирила та Мефодія написано популярно, чистою мовою; вадить тільки, що виклад якийсь обрубий,—автор пише короткими фразами, конспективно. У всякому разі брошюру таку давно вже слід було нам мати.

Що до змісту, завважимо, що автор не стоїть у курсі останніх дослідів в тій справі, яку взявся популяризувати: легенду про подорожування братів над Чорне море та до Хозарів через Херсонес, де вони якийсь час забарилися, взагалі про те що „перше зерно християнської віри було посіяно й у нас самими апостолами слав'ян, коли вони йшли до Хазарів через Херсонес“ (стр. 31), — найновіші дослідники, на підставі певних доказів, одкинули.

Книжечку ілюстровано п'ятьома малюнками: Кирило і Мефодій, проповідь братів слав'янам, св. брати вчать слав'янських ді-

тей, св. Мефодій у темниці, німецьке духовенство палить славянські книги. Малюнки зроблено досить гарно, але репродуковано, а надто останній, не дуже ясно.

В. Д.

Мил. Грушевській, проф. Очеркъ исторіи украинскаго народа. Изданіе второе, дополненное. С.-Петербургъ, 1906, 1—512, in 8°.

Що потреба в такій книзі, як отся, де б подано було історію українського люду від початків його істнування й аж до сьогодняшнього дня сильно відчувалася українським—та й не українським тільки—громадянством, — найкращим доказом може бути той факт, що перше видання книжки проф. Грушевського розпродано без останку протягом одного року. Такий факт не можна пояснити ні несподіваним вибухом патріотизму, бо тоді по книгарнях не стало б принаймні з половини українських видань, ні якоюсь „модою“ на модерні твори, як пішла була мода на твори Горького, потім Андреева та інших... Очевидно, в громадянстві настигла потреба в тому, щоб недорогим коштом, одразу, уявити собі: одним—долю рідного люду, рідного краю, другим—долю братнього чи хоча б і чужого народу, цікавого для них принаймні своїм минулим, коли не сучасним. Видатний успіх першого видання першої повної історії України, яку не з козацтва, як звичайно, почато викладом, а з часів залюднення української території („я считаю исторію народа тѣмъ искомымъ, эволюцію котораго среди измѣненій политическихъ, экономическихъ и культурныхъ формъ и долженъ прослѣдить изслѣдователь“), примусив шановного автора взятися до нового видання популярного нарису історії українського народу, беручи на увагу де-які закиди, зроблені критикою. Здається, одною з найважливіших уваг була та, що автор невідповідно орудував матеріалом, уділивши останнім, найцікавішим століттям, менш місця, ніж давнім часам. Автор і в новому виданні книжки не погожується скоротити першу половину історії на користь другої. Він, правда, поширив трохи вік XVIII і значно—історію українського відродження в XIX ст., так що замість давніших 24 розділів стало 26; але, замість давнішої української історії, подати якийсь лишень вступ до справжньої історії України—він не згоден. І, як на нашу думку, цілком спра-

ведливо, бо пора вже усім звикнути до тієї „сретичної“, як здається декому навіть в учених російських, думки, що історія України, тобто історія люду українського, не з того саме часу цікава, відколи Запоріжжя та козацтво постало, а з тих ще часів, коли можна простежити перші лишень кроки еволюції нашого люду—з тих часів, коли культурне, економічне та політичне життя почало творити окрему українську народність... Пора вже усім звикнути, що „київський період“ цілком даремне втягати до „руської історії“, немов би то він справді був тільки частиною історії великоруської державности. Скільки з „Очерка історії українського народу“ є лишень нарис, досить виразний малюнок історичної еволюції українського народу на цілому протязі його історичного існування, а не повна історія, якої в одній і в двох книгах вмістити не можна,—стільки він досяг своєї мети й повинен задовольнити кожного читача.

Найцильнішу звертаємо увагу читачів на останні чотири розділи в книзі проф. Грушевського—на історію XIX століття. Тут читач, особливо не українець, знайде таке багатство великої ваги матеріалу, побачить таку силу „безумія и ужаса“ в історії розвитку української національности за часи особливо з років 60-х, що хіба тільки російських громадян цим не здивуєш: культурний європеець вірити не захоче... Варто дуже було б, щоб шан. автор видав історію відродження українського народу окремою відбиткою, по невеликій ціні. Вона значно прислужилася б справі пропаганди української ідеї в ширших кругах російського громадянства.

В. Доманицький.

Етнографічний збірник. *Видав етнографічна комісія Наукового Товариства імені Шевченка. Т. XVII. Коломийки. Зібрав Володимир Гнатюк. Том I. У Львові, 1905. Накладом Товариства. XLIII+259 боків 8°. Ціна 4 корони.*

Д. Гнатюк один з найкращих і найщиріших наших робітників на полі українського фольклору. Поперед усього він надзвичайно пильний і працьовитий збирач фольклорного матеріалу. Про це виразно свідчать три добрих томи його „Етнографічних мате-

ріялів з Угорської Руси“, два томи „Галицько-руських народніх легенд“, товстий том „Галицько-руських анекдотів“, том „Знадобів галицько-руської демонології“ та інші дрібніші записи. Увесь сей цінний матеріал видано відповідно до сьогочасніх наукових вимог. Опріче всього, д. Гнатюк—автор багатьох розвідок з поля українського фольклору й української етнографії.

Нова збірка д. Гнатюка є тільки початок, перший том більшої праці. У книзі міститься 2635 коломинок. З їх тільки дуже невеликий процент передруків (з Вацлава з Олеська, з Ж. Паулі та Як. Головацького), а все инше—речі наново записані з народніх уст. 76 осіб склалося записами на цю збірку, а між їми дуже велика збірка належала й самому редакторові. Записані пісні в 49 повітах у Галичині (45), на Буковині (3) та на Угорщині (1)—усього в 213 місцевостях. З цього видко, що не багато маємо фольклорних виданнів, що обхопило б таке значне число місцевостей.

Що до систематики матеріалу, то редактор прихилився більше до механічного, ніж до філософічного поділу, вважаючи, що „кождий філософічний поділ є переважно впливом суб'єктивних поглядів і через те такий, що з одного боку може підлягати ріжним і довільним змінам, із другого, що на його підставі трудно спеціялістови орієнтуватися в такім богатім, а заразом у такім дрібнім і неуловимім матеріалі, як коломинок“. „Я ж хотів,—каже редактор,—надати своїй збірці більше практичну ціль: зробити її приступною як найширшим кругам і тому мусів опиратися на механічному поділові, як найпростійшому і найбільше спамятливому. Так приміром, усі хрестні імена, зібрані механічно разом, дали цілу групу, зовсім окрему і замкнену для себе, в якій дуже легко з'орієнтуватися; коли довело би ся ділити їх на філософічний підставі, вони були би розкинені по всій книжці і хто хотів би вишукати яке імя, мусів би переглядати цілу книжку, коли тепер не потребує навіть цілої групи переглядати. Так само й групи стоять побіч себе переважно люзом; де одначе і на скільки було можливо, я старався укладати побіч себе групи зближені змістом одна до одной“. Редактор справедливо каже, що „такий поділ має й свої темні сторони“, але зауважає: „чи инший не мав би їх?“—і з сим треба згодитися.

Збірка розклалася на ось які головні відділи: 1. нації й племена, 2. географічні назви, 3. хресні імена, 4. музика, танці, співи, 5. ноша, строї, 6. військо; кожен з цих одділів розкладається ще й на окремі підодділи. Звичайна річ, що можна було б дещо зауважити авторові що до самого розкладу матеріялу по відділах, але було б се даремною працею: ні одна збірка досі не дала такої систематизації народніх творів, яка могла б задовольнити разом і вимоги наукової класифікації, і вимоги практичного користування з книги. У всякому разі система д. Гнатюка справді дає змогу досить легко орієнтуватися серед матеріялу.

В досить широкій передмові автор занотовує цікаву появу з руху народньої пісенної творчости. „Коломийковий розмір,—каже він,—зробився в Галичині такий популярний, що під його впливом уступають иньші пісенні розміри на другий плян або поволи навіть зовсім затрачуються. Є околиці, де він запанував цілковито і не втисся до тепер іще хіба в обрядові пісні ... новоутворювані пісні майже всі мають коломийковий розмір“ (XV),—поява дуже небажана з погляду на дальший розвиток ритмичного багатства наших народніх пісень.

Автор переглядає ті думки про коломийки, що висловили попередні дослідники—Сумцов та Паулі, і відкидає деякі уваги їх про несамостійність коломийок, подаючи на підставі своєї збірки думку, що „коломийки—се наскрізь оригінальні пісні“ (XIX), їх „належить... вважати зовсім самостійним витвором народнього генія, паралельним до иньших самостійних родів народньої поезії“ (XVIII).

Нам тільки здається, що ледви чи можна згодитися з сією увагою д. Гнатюка: „Бувають хвилі в житю народа, що потрясають цілим народом. Витворені в тім періоді пісні стають власністю цілого народа і співаються на цілій етнографічній території, а навіть знаходять відгомін у сусідів. Бувають знов хвилі, в яких жите цілого народа плине спокійно, без великих потрясень. Тоді не витворюються пісні, що ставали би власністю цілого народа... тоді витворюється велике число чисто місцевих пісень, які для одної, двох місцевостей мають інтерес, але для ширших просторів не придатні, бо не зрозумілі. Тому й живуть такі пісні коротко і гинуть швидше, чим зможе їх хто записати“ (XVIII).

Коли б так воно дійсно було, то як пояснити собі те, що, наприклад, пісні про кохання не тільки зробилися власністю цілого народу, але й дуже поширені і довше збереглися, ніж, напр., пісні історичні? Адже наші історичні пісні витворилися саме в такі „хвилі в життю народа, що потрясають цілим народом“, а щоб народилися пісні про кохання не тільки не треба неминуче тих бурливих хвиль, але ще й ліпше, коли „жите цілого народа плине спокійно“.

Оглядаючи навіть побіжно кошову збірку д. Гнатюка, зразу можна бачити багатство, колоритність і високу наукову вартість уміло зібраного в його матеріялу. Видання д. Гнатюка, доведене до кінця, матиме велику вагу для нашої науки про фольклор, а надто, що воно дає матеріял до одного з таких одділів нашої народньої творчости, який досі був дуже мало досліджений.

Б. Грінченко.

Що є по журналах.

Міевская Старина. Кн. III—IV (вийшла в травні). Отдѣль I. Воспоминанія и автобіографія одесскаго протоіерея Николая Ивановича Соколова.—Праздникъ пасхи въ селѣ Косаревѣ дубенскаго уѣзда Волинской г. В. Каминскаго.—М. Бакунинъ и русскіе прогрессисты 60-хъ годовъ въ вопросѣ о польско-украинскихъ отношеніяхъ.—Воно саменьке (Психологичный нарысь). Г. Грыгоренка.—Землякъ и предтеча Гоголя. В. Данилова. Повѣсти и сказанія древне-русской письменности, имѣющія отношеніе къ евреямъ и еврейству. Б. Бараца.—Памяти И. Я. Рудченка. С. Свириденко. Изъ жизни учебныхъ заведеній юго-западнаго края въ 1850-хъ годах. О. Левицкаго.—Тыхеньке жыття. Оповідання. Л. Пахаревскою. Отдѣль II. Библиографія: а) Библіотека Имп. Общества исторіи и древностей Россійскихъ, Вып. II. Описаніе рукописей и бумагъ, поступившихъ съ 1846 по 1902 г. Трудъ Е. И. Соколова. С. М. б) Труды Полтавской ученой архивной комиссіи. Вып. II. В. Сотниченка. в) Украинський Декламаторъ „Розвага“ уложивъ Олекса Коваленко. В. Д-ий. Документы извѣстія и замѣтки: а) Къ характеристикѣ отношеній между монахами Мгарскаго монастыря и Лубенскими козаками въ 1649—1661 гг. Сообщ. В. Модзалевскій; б) О святодуховской церкви Кіево-Братскаго монастыря. Сообщ. Н. П.; в) Письмо Полтавскаго полковника Андрея Горленка къ Кіевскому митрополиту Тимофею Щербацкому. Сообщ. В. Бидновъ; г) Письмо генеральнаго обознаго Семена Васильевича Кочубея къ митрополиту Кіевскому Гавріилу Креме-

нецкому. Сообщ. *В. Бьоновъ*; д) Таинственный крестъ въ с. Молчанахъ. Сообщ. *И. Каминикъ*; е) Памятникъ Т. Г. Шевченку и подписка на него. Текущія извѣстія.

Літературно-Науковий Вістник. Кн. V. Поезії: Гетьман. *М. Старицького*. Іронія долі. *І. Остапівни*. Душа болить... *Козачки*. Гомоніли люде... *Х. Алчевської*. З чужих поетів: *С. Г. Фруг*. З єврейских мелодій. *І. Ребро*. З жаргону пер. *Гр. Кернеренко*.—*Ян. Брожек*. Даром. З латинс. пер. *Ів. Франко*.—*О. Петевфі*. Бетяр. Пер. *П. Грабовський*. Музика. *Ю. Кміта*. Спомини з російсько-турецької війни 1877—1878 року. *М. Садовського*. Школа грамоти. *І. Тамаренка*. Становище польських і великоруських соціалістичних партій до українського питання. *М. Лозинського*. Стратив ціль. *Т. В.* Новини нашої літератури. *Ан. Крушельницького*. Мрії Каріни Брандт. *Г. Гаерштама*. Наукові листки: IV. Обов'язки виборця. *М. Гаусгофера*. Фльорентийські ночі. *Г. Гайне*. Гайне і сен-сімонізм. *А. Ліхтенбертера*. Автор і критик. *Джона Цанвіля*. Молода Литва: Відродження Литви. *Й. Гербачевського*; Литовський національно-політичний рух у 1904—1906 рр. *Й. Єсайтиса*. З біжучої хвилі. *М. Грушевського*. З літератури й життя. Бібліографія. Книжки надіслані до редакції.

Світ. Ч. 4. Плащениця. Опов. *Б. Ленкою*. Пішов би я... (триптик) *П. Карманського*. Ліс. Опов. *Ю. Кміта*. Баламутові (вірші). *В. Коростенської*. Ніоба. *О. Кобилянської*. Єлеонора. Опов. *С. По*. Кілька мислей Сенеки. Зібрав. *П. К.* Глибоке життя. *М. Метерлінка*. В душі ні іскорки чесноти... вірші *О. Коваленка*. Рецензії на а) Альманах „З потоку життя“ (*Сьміхунчика*); б) Два оповідання Івана Франчука (*О. Р.*); в) „Зоря“ ч. 1 і 2. (*О. Б.*). На біжучі теми. Нові книжки.

Ч. 5. Кедрина буде рости... Опов. *М. Яцкова*. Из діссонансів могого тетра хорда. Вірші *С. Мовчана*. Ніоба, *О. Кобилянської*. Пісня. Вірші *О. Марітчака*. З глибини: I. Хмари. II. Утома. III. Самотний. *М. Коцюбинської*. Останні листи Якова Ортіса. *Гуіо Фоскольо*. Доменіко Чямполі. *П. Карманського*. Рецензія на книгу А. Володиславича: Из книги життя. *М. Яцкова*.

Ukrainische Rundschau. № 3. Der ukrainische Bauernstand und die revolutionäre Bewegung in Russland, Von P. Tschurai. Die Sonderstellung Galiziens. Von Wolodymyr Kuschnir. Die Stellung der polnischen und russischen revolutionären Parteien zur ukrainischen Frage. Von Mychajlo Lozynskyj. Mychajlo Drahomanow. Von Bohdan Lepkyj. Übers Meer. Von Olha Kobylanska. Aus der ukrainischen Presse. Aus der fremden Presse.—Bücherbesprechungen.—Bücher-und Zeitschrifteneinlauf.

№ 4. Die Teilung Galiziens. Von Basil Iaworskyj. Die Universitätsfrage in Lemberg. Von Wolodymyr Kuschnir. Die Stellung der polnischen und russischen revolutionären Parteien zur ukrainischen Frage. Von Mychajlo Lozynskyj. Die ukrainische Literatur (1798—1905). Von Mychajlo Motschulskyj. Ihr Gelächter. Eine Schkizze von Mychajlo Kocjubynskyj. Rundschau.—Ein Stimmungsbild aus Odessa.—Aus der ukrainischen Presse.—Bücherbesprechungen.—Büchereinlauf.

Нові книжки.

Бібель А. та Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея. Переклад з німецької мови. З передмовою і додатком Б. Грінченка. У Києві, 1906. 2+38 бок. 8°. Ц. 15 коп.

Грінченко Б. На безпросвітномъ пути. Объ украинской школь. К. 1906. Бк. 83, 18°. Ц. 25 к.

Грінченко Б. На новий шлях. Драма на п'ять дій. У Києві, 1906. 2+64 бок. 8°. Ц. 30 коп.

Грінченко Б. Якої нам треба школи. Написав Б. Грінченко. У Києві, 1906. 36 бок. 16°. Ц. 4 коп.

Грушевський М. Збірник історично-філософичної секції Наукового Товариства імені Шевченка. Т. IX. Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Т. V, частина II. У Львові, 1906. З друк. Наук. Тов. ім. Шевченка. Боки 385—688, 8°. Продаються обидві частини разом по 7 кор. 50 сот. Зміст: VI. Організація церковна. VII. Утворення уніятської церкви. Примітки. Показчик імен і річей.

Грушевський М. Очеркъ истории украинскаго народа. Изд. второе, дополненное. Спб. 1906. Бк. X+512, 8°+2 маши України. Ц. 2 р. 50 к.

Демурський П. Народни українськи писни. Въ Кыйивщынн зашысавъ голось и слова П. Демурський. Частина перша. К. 1905 (вийшла книжка року 1906). XI+68+II бок. 8°. Ц. 1 р. 25 к.

Джиджора Ів. Україна в першій половині 1738 р. Написав Іван Джиджора. (Відбитка з „Записок“ т. 69). Львів, 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. 14 бк. 8°. Ц. 15 сот.

Дорошенко Д. На громадській роботі (про Пантелеймона Куліша). Вид. „Благотв. общ. изд. общепол. и деш. книгъ“. № 40. Спб. 1906. 32 бок. 16°. З потр. Куліша. Ц. 3 коп.

Дорошенко Д. Якъ відкрито новий свить. Вид. „Благотв. общ. изд. общепол. и деш. книгъ“. № 38. Спб. 1906. 56 бок. 16° з 7 мал. Ц. 6 к.

Драгомановъ М. Собрание политическихъ сочинений М. П. Драгоманова. Съ біографическимъ очеркомъ и портретомъ автора. Т. II. Paris, 1906. Изд. редакції „Освобождение“ LX+874 бок. 8°. Ц. 10 франк.

Ефремов С. Офіціальна російська критика на Шевченка з 1865 р. (Відб. з „Наукового Збірника“). Л., 1906. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. 14 бок., 8°. Ц. 30 сот.

Загуменюк О. Друге пысьмо родычамъ о земельныхъ вопросахъ О. И. Загуменюка. Г. Острогъ, Волинск. губ. (Року видання не поставлено, цензурний дозвіл без дати, але дата на „пысьми“: 25 декабря 1905 г.). Бк. 10, 16°. Ц. 2 коп.

Кревецький Ів. З виборчого руху у східній Галичині в 1848 р. (Вибір Івана Калушцака). Подав Ів. Кревецький. (Відб. з „Записок“ т. 70). Л., 1906. З друк. Наук. Тов. ім. Шевченка. 16 бок. 8°. Ц. 15 сот.

Кримський А. Є. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів. (Відб. з „Наукового Збірника“). Л., 1906. 3 друк. Наук. Тов. ім. Шевченка. 8+64 бок. 8°. Ц. 1 кор. 50 сот.

Кузеля З. Славянські балади на тему: Хлопець перебирається в жіночу одіж або каже себе занести в мішку до комнати дівчини, щоб її звести. (Відб. з „Наукового Збірника“). Л., 1906. 3 друк. Наук. Тов. ім. Шевченка. 38 бок. 8°. Ц. 80 сот.

Лозинський М. Гайдамаччина. Із історії народніх рухів на Україні в 18-тім столітті. Написав Михайло Лозинський. Львів, 1906. Накладом В. Будзиновського. 46 бок., 8°. Ц. 40 сот.

Мочульський М. Олександр Козловський. Біографічно-літературний нарис. (Відб. з „Наукового Збірника“). Л., 1906. 3 друк. Наук. Тов. ім. Шевченка. 14 бок. 8°. Ц. 30 сот.

Сіак Н. Рядові вправи (муштра) для сокільських товариств (в скороченю). Зладив Н. Сіак. Ч. 2. Видавництва Тов. гімн. „Сокіл“ у Львові. Львів, 1906. Бк. 7, 16°. Ц. 10 сот.

Созанський Ів. До біографії й літературної спадщини Івана Вагилевича. Подав Іван Созанський. (Відб. з „Записок“, т. 69—70). Львів, 1906. 3 друк. Наук. Тов. ім. Шевч. 8 бок., 8°. Ц. 10 сот.

Толстой Л. Кавказькі оповідання. (Літературно-наукова бібліотека. С. І. 128—129). Львів, 1906. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. 176 бк. 16°. Ц. 1 кор. Зміст: 1) Набіг, оповідання добровольця. 2) Рубанка ліса, оповідання юнкера. 3) Стріча в відділі з московським знайомим. З кавказьких записок князя Нехлюдова.

Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. (З нагоди ювілею). У Львові, 1906. 2+68 бок. 8°.

Томашівський С. Словацький висланик на Україні (1708—1709). (Відб. з „Наукового Збірника“). Л., 1906. 3 друк. Наук. Тов. ім. Шевченка. 48 бок. 8°. Ц. 1 кор.

Франко Ів. Пісня про правду і неправду. Літературно-історичний нарис. (Відб. з „Записок“ т. 70). Л., 1906. 3 друк. Наук. Тов. ім. Шевченка 66 бок. 8°. Ц. 1 кор.

Ю. Д. Як у світі жити? або правила доброго виховання. Руско-українській молодіжі. Ю. Д. (Видавництво „Молодіжи“), Тернопіль, 1906. 182 бк. 16°. Ц. 2 кор.

Ежемесячный исторический журналъ КІЕВСКАЯ СТАРИНА

Въ „Кіевской старинѣ“ печатаются: самостоятельныя изслѣдованія по исторіи южной Россіи и разнообразныя матеріалы для нея, въ видѣ особо цѣнныхъ историческихъ документовъ, мемуаровъ, хроникъ, дневниковъ, записокъ, воспоминаній, рассказовъ, біографій, некрологовъ и характеристикъ, описаній вещественныхъ памятниковъ южно-русской древности и замѣтокъ обовсемъ, что составляетъ принадлежность и характерную особенность исторически сложившагося народнаго быта или служитъ проявленіемъ народнаго творчества и міровоззрѣнія, каковы: неизслѣдованные обычаи религиозныя, правовыя и т. д., исчезающіе древніе напѣвы, незаписанныя думы, сказки, легенды, пѣсни и проч.

Библиографическія свѣдѣнія о вновь выходящихъ у насъ и за границею изданіяхъ, книгахъ и статьяхъ по исторіи южной Россіи, сопровождаемыя критическими замѣчаніями.

При журналѣ, по мѣрѣ надобности, будутъ помѣщаются портреты замѣчательнейшихъ дѣятелей въ исторіи южно-русскаго народа, виды древнѣйшихъ монастырей, церквей и другихъ зданій, имѣющихъ значеніе для мѣстной исторіи, снимки съ древнѣйшихъ гравюръ и произведеній живописи, рисунки и изображенія всякаго рода украшеній, одеждъ, оружія предметовъ домашняго обихода и проч.

Цѣна за 12 книгъ, съ приложеніями и рисунками, 7 руб. Съ доставкой и пересылкою; на мѣстѣ 6 руб. Разсрочка допускается по соглашенію съ редакціей.

Подписка принимается въ редакціи журнала, Троицкая площадь, Народный домъ, и въ магазинѣ „Кіевской Старинѣ“ Безаковская, 14.

Редакторъ-издатель *В. П. Науменко.*

== ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ ВІСТНИК ==

місячник літератури, науки й суспільного життя, ІХ рік видання, виходить у Львові під редакцією *М. Грушевською, В. Гнатюка і І. Франка* книжками 12—15 арк. Річна передплата для Россіи 8 карб. (можна платити частинами), піврічна 5 карб., поодинокі книжки 1 карб.

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

український науковий журнал, під редакцією *М. Грушевською*, XV рік, виходить що два місяці книжками по 15 аркушів. Предплата въ Россіи 6 карб. на рік, поодинокі книжки по 1 карб. 50 к.

Посилати на адресу: Львів (Lemberg). Австрія, Чарнецького 6, Літ-Наук. Вістник (Anzeiger für Literatur und Wissenschaft), або Наук. тов. ім. Шевченка (Sevcenko-Gesellschaft der Wissenschaften) або Київ, Безаківська 14, книгарня „Кіев. Старини“.

Як скоро тамошні відносини дозволять, в Києві будуть отворені відділи редакції.

Редактор *Серій Єфремов.*
Видавець *Володимир Леонтович.*